

MONUMENTEN & LANDSCHAPPEN 18/5

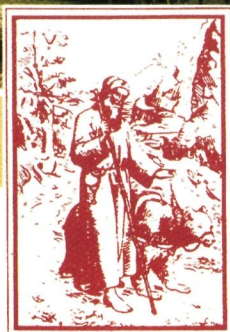
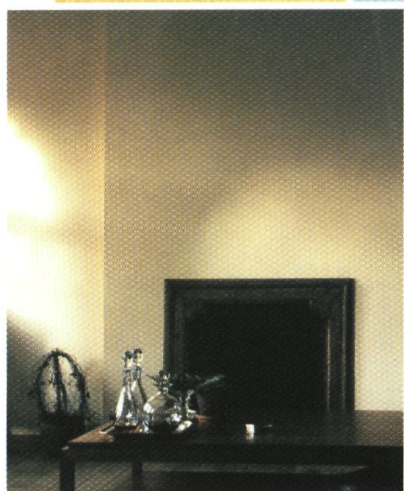
SEPTEMBER-OKTOBER 1999

TWEEMAANDELIJKS

M&L

Kalk voor renovatie, restauratie en decoratie van ons patrimonium !

*Miniere di San
Romedio*

HD SYSTEM GRUPPO TASSULLO s.p.a.

CORIDECOR

kalkverven
binnen- en buitendecoratie

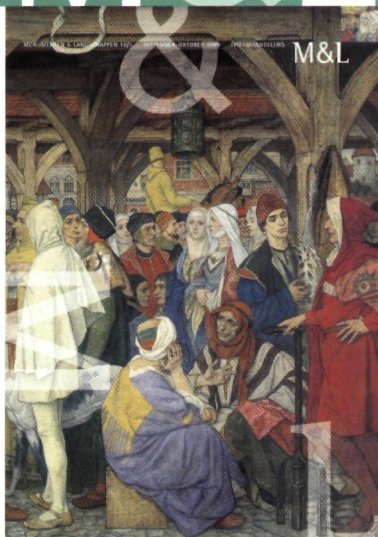
Unilit

natuurlijke hydraulische kalk
mortels voor binnen en buiten

*Arte
Constructo*

BEAL
Parc Industriel de Noville-Les-Bois
8, rue de Tronquoy
B-5380 Fernelmont
Tél.: 081/83.57.57
Fax: 081/83.57.67

Arte Constructo bvba
Molenberglei 18
B- 2627 Schelle (België)
Tel.: 00.32.3/880.73.73
Fax: 00.32.3/880.73.70

Cover: Brugge, detail van de gotische zaal in het stadhuis (foto O. Pauwels)

Abonnements-voorwaarden 1999

België: 1300 fr. (ook losse nummers verkrijgbaar voor 250 fr.).
CJP'ers betalen: 1100 fr.
Buitenland: 2000 fr.

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr.091-2206040-95 van Monumenten en Landschappen, Graaf de Ferraris-gebouw, Emile Jacqmainlaan 156 bus 7, 1000 Brussel met vermelding "M&L-jaarabonnement 1999".

U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Redactie

Monumenten en Landschappen,
Graaf de Ferraris-gebouw
Emile Jacqmainlaan 156 - bus 7
1000 BRUSSEL
Tel. (02)553 82 34 - Fax (02)553 82 05
E-mail: Luc.Tack@lin.vlaanderen.be
Vormgeving en productie: Luc Tack
Zetwerk en secretariaat: Diane Torbeyns

Internet

Website Monumenten en Landschappen:
www.monument.vlaanderen.be

Redactiecomité

Voorzitter: E. Goedleven.
Leden: A. Bergmans, J. Braeken, M. Buyle,
M. De Borgher, J. De Schepper, M. Fierlafijn,
J. Gyselinck, A. Malliet, G. Plomteux, L. Tack,
S. Van Aerschot, Hedwig Van den Bossche,
Herman Van den Bossche, P. Van den Bremt,
Ch. Vanthillo, L. Wylleman.

Advertentiewerving

De Ganzerik, J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: (050)36 25 89 - Fax: (050)37 33 64

Druk

Die Keure
Oude Gentweg 108, 8000 Brugge
Tel.: (050)47 12 72 - Fax: (050)34 37 68

Verantwoordelijke uitgever

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en
Monumenten en Landschappen
Luc Tack
Afdeling Monumenten en Landschappen,
Graaf de Ferraris-gebouw
Emile Jacqmainlaan 156 - bus 7
1000 BRUSSEL
Tel.: (02)553 82 36 - Fax: (02)553 82 05
E-mail: Luc.Tack@lin.vlaanderen.be

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

Inhoud

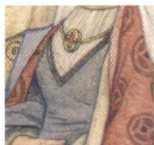
4 De 'gotische zaal' van het Brugse stadhuis; neogotische herinrichting en huidige proefrestauratie

Hugo VandenBorre • Hilde Weissenborn • Veerle De Houwer

33 De voormalige Rijkswelddadigheidskolonies van Wortel en Merksplas

Marc De Borgher

63 Summary

BEGIJNHOF MECHELEN TE HUUR

(met optie tot aankoop)

Geklasseerd 17de eeuws
historisch pand.

Zoek privé fam. en/of zelfstandige
om indeling en opmaak
naar wens uit te voeren

Inlichtingen: tel/fax 015-27 22 25

RESTAURATIE & MONUMENTENZORG

Oostveldkouter 26 • 9920 Lovendegem

Meubilair (wel en niet gepolychromeerd)
Sculptuur (steen en hout) • Leder
Bodemvondsten (hout en leder)
Schilderijen (paneel en doek)

ONDERZOEK & BEHANDELING

Lauwers M.	09/372 63 03
Van Der Biest L.	03/771 44 66
Vandenborre H.	09/372 63 03
FAX	09/372 63 03

BLADGOUD

MIXTIONVERGULDEN
POLYMENTVERGULDEN

RESTAURATIE

SCHILDERIJEN
KUNSTVOORWERPEN

Koekuitstraat 3

B-8800 Zilverberg Rumbeke

Tel./Fax (051)20 57 09

*Uw partner
voor totale bouwbescherming*

- Gevelrenovatie
 - Natuursteen- en restauratiemortels
 - Injectie tegen opstijgend vocht
 - Epoxy- en PUR-injecties
 - Houtbescherming en polymeerchemische balkkoprestauratie

- Kunststofvloeren epoxy/polyurethaan
- Betonreparatie mineraal/epoxy/PCC/ECC
- Kelderafdichting binnen-/buitenzijde
- Hulpstoffen voor beton en mortel
- Restauratie- en Sierpleisters PAREX

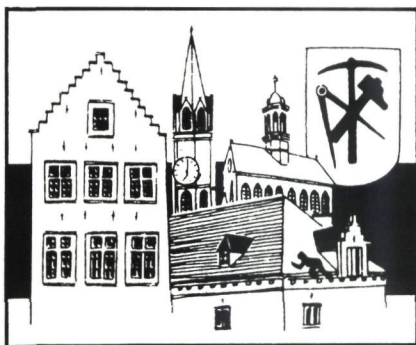
Industriepark 20
2220 HEIST-OP-DEN-BERG

*Documentatie of gratis advies
op aanvraag !*

tel. 015/24 19 68
fax 015/24 28 60

MOREELS H

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

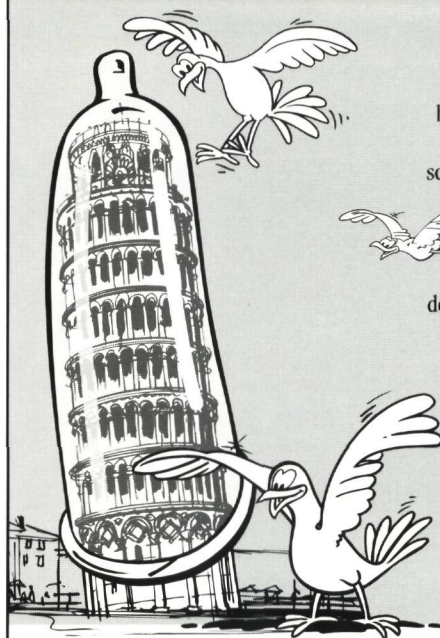
Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

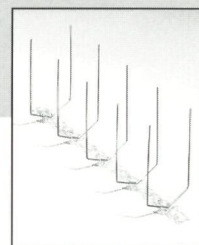
Tel. (053) 83 01 54 • Fax (053) 83 33 65

Wij hebben allemaal bescherming nodig, maar niet allemaal dezelfde!

Duivenmest is door zijn
agressieve chemische
bestanddelen één van de
belangrijkste oorzaken van
onomkeerbare be-
schadigingen aan gebouwen
en monumenten.

Maar er is meer!
De duif, maar vooral
de duivenmest, brengt naast
het cultuurpatrimonium
ook onze gezondheid in
gevaar door overbren-
ging van ziekten zoals
ornithose, salmonella,
psittacosis, e.a.,...

Nu is er echter BIRDEX (een gamma diervriendelijke
afschrikingsmiddelen dat de duiven voorgoed weg
houdt van monumenten en gebouwen. Wilt u er meer
over weten, neem dan vrijblijvend contact met ons op.

P.E.C. International n.v.

Verbindingsstraat 2, B-9100 St.-Niklaas

Tel.: (03)776 84 39 - Fax: (03)777 35 09

BIRDEX®

Birdex® is a registered trademark of P.E.C. International

Uw patrimonium...

...onze zorg

**Reeds meer dan 20 jaar restaureren, renoveren en
beschermen wij gebouwen en waardevolle monumenten.**

Reiniging, restauratie en renovatie van gevels
Restauratie en conservatie van steen
Traditionele zuivere kalkpleisters en kaleilagen
Mineraalverven en silicaatpleisters
Cement- en kunststofgebonden gevelpleisters
Warmte-isolerende pleistersystemen
Betonherstelling en -bescherming
Duivenwering
Houtworm- en zwambestrijding
Polymeerchemische houtrestauratie en -versteviging
Brandremming op hout, beton en metaal
Injectiewerken
Vochtwerking en waterdichting
Renovatie- en verbouwingswerken

Referenties op aanvraag

**Onze vaklui worden begeleid door
gespecialiseerde ingenieurs en kunsthistorici**

Solar nv

Tel.: 03-766.11.66 - Fax: 03-777.35.09

Kleine Breedstraat 33 - B-9100 SINT NIKLAAS
Erkend aannemer cat. D kl.1, o.cat. D1 kl.3, D21 kl.3, D24 kl.4.

Evenwicht tussen wetenschap en vakmanschap

Kunstatelier Gerard Thienpont bvba

Konservatie en Restauratie van Kunstwerken
Hout - Steen - Stucwerk • Schilderijen

Beeldhouwwerken • hout en steen

Decoratieve schilderwerken

Polycromeerwerken • Bladgoud

Kerkmeubilair

Onderzoek en behandeling

Rozenstraat 6 - 9810 NAZARETH (Eke)
Tel. (09)385 54 32 - Fax (09)385 45 52

*Hugo VandenBorre, Hilde Weissenborn
en Veerle De Houwer*

DE 'GOTISCHE ZAAL' VAN HET BRUGSE STADHUIS; NEOGOTISCHE HERINRICHTING EN HUIDIGE PROEFRESTAURATIE

Reinigingsproef op
het tafereel met de
Vrije Jaarmarkt,
rechts op de oost-
wand
(foto H. Weissenborn)

Het Brugse stadhuis, oorspronkelijk gebouwd in de 14de eeuw, bevat een belangrijke, deels gotische raadzaal, die in de 19de eeuw neogotisch heringericht werd naar plannen van architect Louis Delacenserie en die tevens voorzien werd van muurschilderingen door Albrecht De Vriendt. De muurschilderingen maken momenteel het voorwerp uit van een proefrestauratie, met het oog op een volledige restauratie in de nabije toekomst. Om deze proefrestauratie wetenschappelijk te onderbouwen, werd een historisch

onderzoek uitgevoerd naar de neogotische herinrichting van de zaal.

PLANNING VAN DE HERAANKLEDING

De aanzet tot de herinrichting van de bovenzaal van het Brugse stadhuis dateert uit 1874. In een gemeenteraadszitting werden toen de mogelijke restauratie en verbouwing tot feestzaal van deze ruimte besproken, naar aanleiding van een artikel in een plaatselijk dagblad waarin dit idee gelan-

ceerd werd, en dat zeer gunstig ontvangen was door de Brugse bevolking (1). Pas in 1886 kon de concrete uitwerking van de plannen een aanvang nemen.

In 1874 was de bovenzaal in gebruik als stadsbibliotheek. Vooraleer de verbouwing kon starten, moesten nog enkele andere werken aan het stadhuis uitgevoerd worden. De monumentale voorgevel was reeds tussen 1852 en 1863 gerestaureerd (2). Van in het begin leefde het idee om de toekomstige feestzaal van muurschilderingen te voorzien. Hiervoor zou een beroep gedaan worden op financiële steun van de overheid (3).

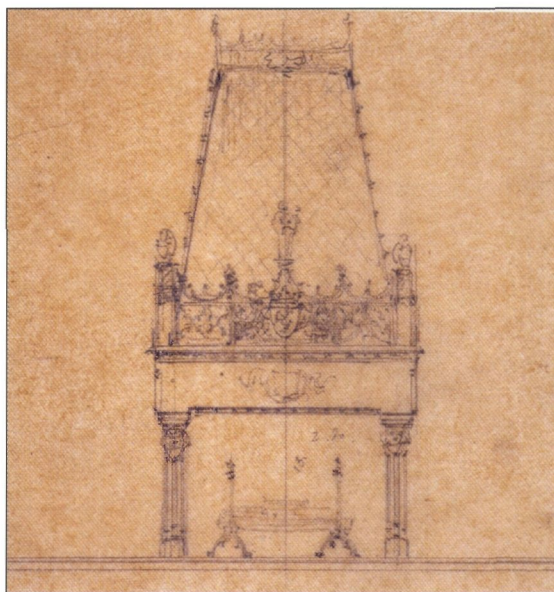
Op 27 mei 1886 werd het verzoek om subsidies verstuurd aan de minister van Landbouw, Industrie en Openbare Werken, die er op 17 juni gunstig gevolg aan gaf (4). Een jaar later waren de eerste plannen voor de verbouwing klaar; het ontwerp was van stadsarchitect Delacenserie in samenwerking met Albrecht De Vriendt, die de minister voor Schone Kunsten had aangesteld voor de wandschilderingen (5).

Voor de decoratie van deze prestigieuze zaal waren er uiteraard ook Brugse kandidaten. Nadat op de gemeenteraadszitting van 10 juli 1886 bekend was gemaakt dat de voormalige bibliotheek van wandschilderingen zou worden voorzien, ontving het Brugse stadsbestuur een brief van drie beginnende Brugse kunstschilders, Van Acker, Van Horen en De Pape (6), die het werk op zich wilden nemen. Zij stelden dat een dergelijke gunstige kans, waarbij een artiest zijn talent kon bewijzen, zich in de toenmalige tijden van crisis maar zelden voordeed (7). Het stadsbestuur bezorgde hun vraag aan de bevoegde minister, die echter de mening was toegedaan dat het vroegere werk van deze artiesten niet de nodige garanties gaf voor het welslagen van een dergelijke onderneming; het was beter de zaak aan een ervaren iemand over te laten, met name Albrecht De Vriendt.

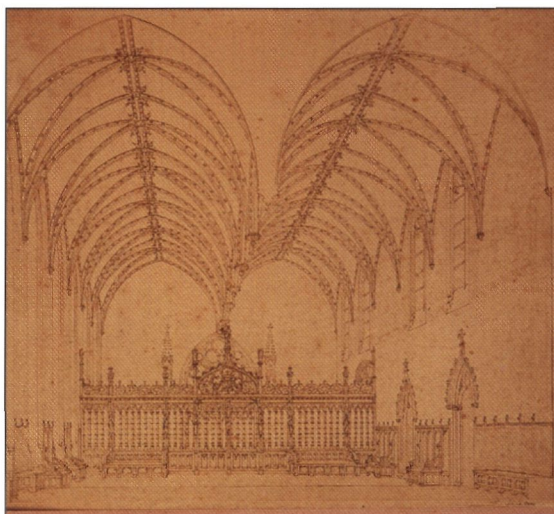
De eerste plannen voor de herinrichting van de zaal waren nog vrij schetsmatig en moesten verder uitgewerkt te worden vooraleer ze ook aan de Provincieraad voor subsidiëring voorgelegd konden worden. Reeds op 4 juni, nauwelijks drie weken later, waren de definitieve plannen klaar. Een verslag van de voorstelling van de ontwerpen aan de Commissie der Werken geeft een beeld van de toestand van de zaal vóór de werken.

ONTWERPEN

Architect Delacenserie stelde een hele reeks ingrepen voor. Aan de zuidzijde van de zaal zouden twee geblindeerde vensters, waarvan de monelen en zelfs een deel van het glas nog bewaard waren, opnieuw opengemaakt worden. De schoorsteen van een schouw in Lodewijk XV-stijl, die over één van deze vensters liep, zou worden verwijderd omdat ze duidelijk niet tot het originele ensemble behoorde. Aan de westzijde zouden eveneens twee dichtgemetselde ramen gedeeltelijk hersteld worden. Vermits ze gesloten waren na de bouw van de Heilig Bloedkapel, konden ze niet opnieuw opengemaakt worden. Wel zouden de goed bewaarde stenen profielen behouden blijven om het bestaan van deze ramen blijvend aan te geven. Ook zou aan de westkant een monumentale schouw komen, geschonken door het Provinciebestuur.

◀ Louis Delacenserie, voorontwerp van de schouw (Stad Brugge, Technische Dienst; foto O. Pauwels)

◀ Luis Delacenserie, ontwerp van de opengewerkte tussenwand (Stad Brugge, Technische Dienst; foto O. Pauwels)

De noordzijde zou geen veranderingen ondergaan. Aan de oostzijde zou het bakstenen scherm tussen de hal en de grote zaal door een rijk uitgewerkt, opengewerkt scherm vervangen worden.

In de hal was de omtrek van de oude zuidelijke deur nog zichtbaar in het metselwerk. Ook deze deur zou hersteld worden. De oostelijke toegang tot deze ruimte was bewaard, maar gedecoreerd in harmonie met de rest van de zaal. Tenslotte zou het pendetiegewelf tot in de hal doorgetrokken worden (8).

Over dit laatste punt rees enige onenigheid bij de Commissie der Werken. Voorstanders argumenteerden dat deze uitbreiding reeds van bij de bouw van de zaal voorzien was (wat zij bewezen met archiefteksten) en dat het bouwen van een vlak gewelf niet alleen visueel minder aantrekkelijk was, maar ook geen kostenbesparing betekende. Zij wonnen uiteindelijk het pleit (9).

Burgemeester en schepenen bogen zich tijdens dezelfde raadszitting van 4 juni over de vraag van schepenen Vanden Abele of de werkzaamheden niet doorgetrokken moesten worden tot de benedenverdieping van het stadhuis. Immers:

L'entrée de l'hôtel-de-ville n'est plus en harmonie avec le reste du monument: la façade revêt un caractère

architectural d'une grande valeur; la grande salle des cérémonies est peut-être la plus belle du pays, et entre les deux on passe sous cette malheureuse construction de 1700 qui constitue une espèce d'hiatus sans liaison avec le style ogival (10).

Brugge, Gotische Zaal, algemeen gezicht naar het oosten
(foto O. Pauwels)

De Schepenen bedoelde hiermee de verbouwing uit 1766, toen de benedenverdieping volledig verbouwd was en er een gewelf, rustend op arduinen Dorische zuilen, ingepast was (11). Deze ingreep zou de totale afbraak van de benedenverdieping vergen, op de buitenmuren na. Hierop ontspon zich een heftige discussie... echter vooral over de kostprijs. Op schepenen de Crombrughe na was iedereen het er immers over eens dat de verbouwing van de benedenverdieping '*admirable au point de vue archeologique*' zou zijn. Uiteindelijk zou deze fase van de werken in 1894-1895 plaatsvinden (12).

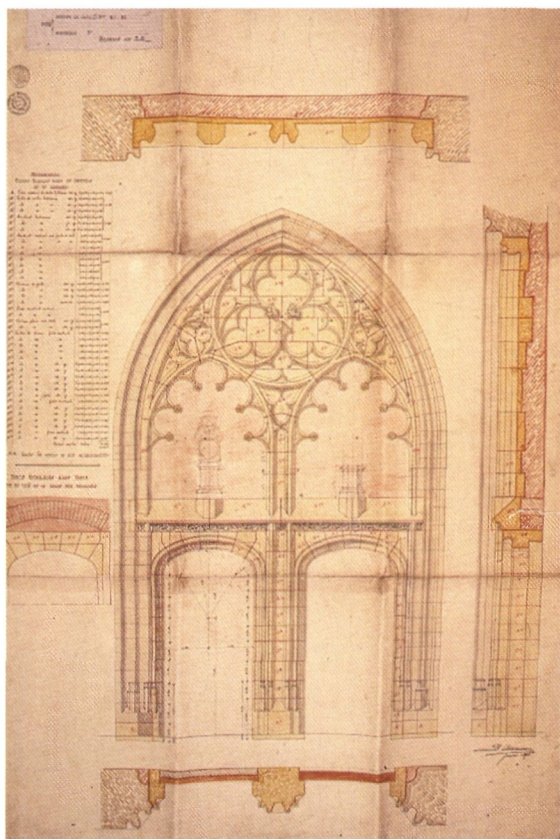
HET PROGRAMMA VAN DE MUURSCHILDERINGEN

In afwachting van de start van de werken werd het programma van Albrecht De Vriendt voor de muurschilderingen onderzocht. Eerst werden zijn voorstellen voorgelegd aan de *Commission des travaux publics*, die haar opmerkingen aan de schilder bezorgde. Hij moest er rekening mee houden tijdens de verdediging tegenover het college van Burgemeester en Schepenen van Brugge (13), dat een keuze zou maken. De uiteindelijke beslissing lag echter bij de *Commission des beaux arts*. Deze vergaderde over de zaak op 9 maart 1888 en stelde om te beginnen volgende vragen:

- Moeten de weergegeven historische gebeurtenissen geen onbetwistbare historische juistheid hebben en in de annalen van de gemeente beschreven zijn?
- Moet men zich niet beperken tot taferelen van vóór 1441, omdat uit rekeningen van het schepenhuis blijkt dat de zaal toen gedecoreerd werd door Janne Van Thielt? (14)

Na enige discussie antwoordden De Vriendt en Delacenserie (ook aanwezig) bevestigend op deze vragen. De Vriendt merkte echter op dat bij het opstellen van een dergelijk programma natuurlijk moet worden gezocht naar onderwerpen die het best de geschiedenis van het volk karakteriseren, maar meer nog naar onderwerpen die zich het meest lenen tot een plastische uitwerking. Ook

Ontwerp voor de aanpassing van de ingang in de oostmuur
(Stad Brugge, Technische Dienst; foto O. Pauwels)

moeten decoratieve schilderijen en historische taferelen een eenheid vormen met het monument, een harmonie met de overige interieurelementen, in dit geval het gewelf.

Na deze inleidende beschouwingen kwam het eigenlijke programma aan bod. Dat zou bestaan uit drie grote composities, vijf kleinere en een fries rondom de zaal.

Het eerste grote tafereel (16 x 2,85 m), op de zuidwand, zou *De slag van Kortrijk* of *De terugkeer der triomferende legers naar Brugge* voorstellen. De Commissie verkoos de Guldensporenslag maar volgens De Vriendt paste een triomfantelijke terugkeer

beter in een feestzaal dan de beelden van de verschrikkelijke slag op het *Bloedmeersch*, het Groeningheveld. De slag zelf was ook al ettelijke malen uitgebeeld. Zijn advies werd gevolgd.

De twee andere grote taferelen, die de schouw tegen de westmuur zouden flankeren, stelden *De Instelling van de Orde van het Gulden Vlies* en *Diederik van den Elzas brengt de relik van het Heilig Bloed naar de kapel van Sint-Basilius* voor. Dit laatste tafereel was op deze wand ook bijzonder op zijn plaats.

Vijf kleine voorstellingen versierden de noordwand, met volgende onderwerpen (waartussen nog enige variatie mogelijk was):

▼ De terugkeer van de triomferende legers naar Brugge (foto O. Pauwels)

- De Brugse magistraten bezoeken in 1431 het atelier van Jan Van Eyck
- De magistraten van de stad vernieuwen de privileges van de Duitse hanze in 1307
- Filips van den Elzas geeft aan de stad Brugge zijn eerste charter of De instelling van de Brugse Vrije, naar keuze van de artiest
- Lodewijk van Male legt de eerste steen van het stadhuis
- Van Maerlant, zijn gedichten lezend aan de inwoners van Damme of Willem van Utenhove d'Ardenburg Reinaert de Vos lezend (15)

Met dit geheel hoopte men zowel de politieke als de religieuze, de commerciële, de artistieke en de letterkundige geschiedenis van Brugge in de verf te zetten.

Nu de keuze van de taferelen geregeld was, was er enkel nog de zaak van de fries. Albrecht De Vriendt wilde in deze fries de 33 graven van Vlaanderen voorstellen, van Boudewijn met de ijzeren arm tot en met Karel de Vijfde. De commissie maakte echter verschillende tegenwerpingen. De beelden van de voorgevel van het stadhuis hadden een verwant onderwerp en de fries zou hiermee concurreren. Ook vonden ze een lange reeks soortgelijke figuren monotoon en bovendien zou de felgekleurde fries die De Vriendt voorstelde, de veelkleurige gewelven – die tenslotte de meest oorspronkelijke en waardevolle elementen van de zaal waren – in de schaduw stellen. Tenslotte paste het niet om figuren in 16de-eeuwse kostuums in een 15de-eeuwse zaal weer te geven.

Albrecht De Vriendt bleef echter onverzettelijk. Voor hem was de fries door geen enkele andere vorm van decoratie te vervangen zonder het geheel banaler te maken. De fries betekende voor hem de bekroning van het hele werk in de zaal. Bovendien waren de vorsten van Vlaanderen onlosmakelijk verbonden met de geschiedenis en met de afgebeelde gebeurtenissen, zodat ze ook om die reden niet weggelaten konden worden.

Een lid van de commissie bracht na lange discussie de oplossing: de fries zou iets aan picturaal belang inboeten, de personages zouden stammen uit de periode vóór de eerste helft van de 15de eeuw en tenslotte zouden niet alleen heersers, maar belangrijke figuren van alle domeinen worden weergegeven (16), om meer variatie te krijgen.

Nu het programma zo goed als bepaald was, stuurde De Vriendt zijn offerte in op 12 maart 1888. Het totale bedrag van de werken bedroeg 95.750

frank (17). Alle schilderijen zouden *sur place à la cire fondue ou encaustique* geschilderd worden, omdat de ervaring had geleerd dat deze methode het best de bewaring van muurschilderingen in ons klimaat garandeerde (18). Albrecht De Vriendt moest van alle schilderijen een voorontwerp ter goedkeuring voorleggen aan de Koninklijke Commissie voor Monumenten. Niet alle voorontwerpen werden echter daadwerkelijk zo uitgevoerd. Mogelijk door de opmerkingen van de Commissie of anders door een beslissing van de schilder zelf, werden de kostuums van bepaalde personages in de fries en zelfs elementen in de compositie van de historische taferelen gewijzigd.

Het hele werk in de zaal zou zeven jaar in beslag nemen (19).

▼
Van Maerlant
die zijn gedichten
voorleest
(foto O. Pauwels)

► Ontwerpschets van Albrecht de Vriendt voor de portrettenfries (Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten; foto V. de Houwer)

DE ALGEMENE WERKEN IN DE ZAAL

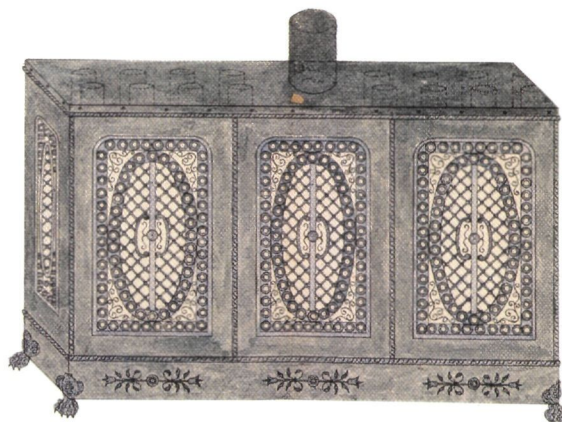
De algemene ingrepen in de zaal laten zich indelen in werken aan het exterieur en werken aan het interieur (20).

De werken aan het exterieur (21) omvatten herstellings- en vernieuwingswerken aan het dak, het plaatsen van nieuwe dakgoten en werken aan de zuidgevel waarin, zoals vermeld, een dichtgemetseld raam weer geopend werd. Ook werden alle sporen van de 18de-eeuwse schouw verwijderd.

De belangrijkste werken aan het interieur (22) waren: de restauratie van de acht oude pendentiefgewelven, de bouw van vier nieuwe soortgelijke gewelven, het maken van een nieuwe, opengewerkte zaalafsluiting tussen de Gotische Zaal en de hal, het bouwen van een nieuwe schoorsteen en het maken van een monumentale ingang voor de hal. Daarnaast werden vier nieuwe glasramen voorzien, werd de andere ingang van de hal vergroot en kreeg

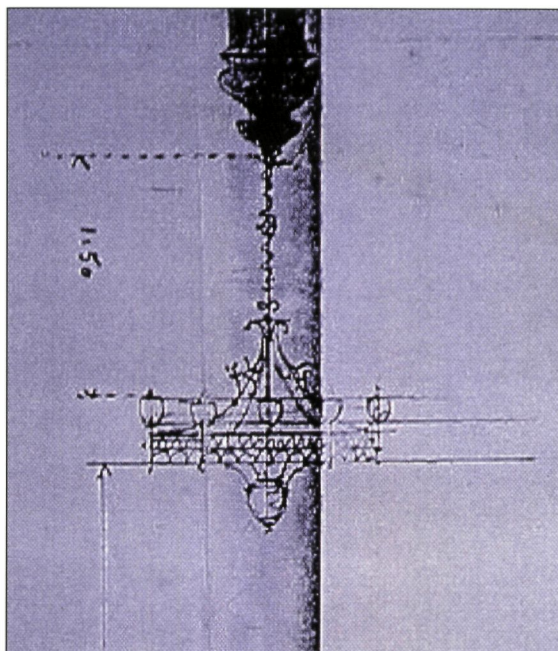
de zaal een nieuwe vloerbedekking en een rijke lambrisering met ingewerkte banken. Tenslotte zouden gasverlichting en een nieuw verwarmingsstelsel geïnstalleerd worden (23).

Van de oude gewelven zou ongeveer de helft van het hout van de planken en de ribben vernieuwd

▲ Ontwerp gasverwarmingstoestel (foto O. Pauwels)

▼ Ontwerp voor de achtarmige lusters in verguld en gepolychromeerd ijzersmeedwerk (Stadsarchief Brugge; foto O. Pauwels)

worden, ter waarde van 4.000 frank (24). Maar de toestand van het hout was veel slechter dan verwacht, zodat het volledig vernieuwd werd, en daarvoor werden op 13 september 1891 bijkomende subsidies aangevraagd. De beeldhouwde onderdelen van de bestaande gewelven werden gerestaureerd, meer bepaald twee maal 64 bladmotieven, 3.584 rozetten, acht grote, zes gemiddelde en tien halve sleutels en drie grote hangende sluitstenen van de pendentiefewelven. Ook werden de stenen consoles hersteld (25). De nieuwe gewelven werden uitgevoerd in Pools eikenhout. Belangrijk was dat ook het maken van zeven stenen figuratieve consoles alsook *la sculpture en bois des rinceaux, des clefs historiés* voorzien was (26).

De 14de post van het lastenboek behandelde de decoratieve beeldhouwwerken. Hierin werd een onderscheid gemaakt tussen te restaureren sculpturen en nieuw te maken werk (27). Tot de eerste

categorie behoorden alle gesculpteerde onderdelen van de twee kleine deurtjes in de grote zaal en het reinigen en vervolledigen van negen stenen *culs-de-lampes historiés de personnages recevant les retombées des voûtes* (28).

Zeven stenen consoles *à sujets variés* zouden nieuw gemaakt worden. Eén bijzondere console werd besteld. Die moest uitgevoerd worden in de trant van de console rechts van de deur naar het depot van de archieven; wat ze voorstelde is echter niet geheel duidelijk. Tenslotte moesten twee gesculpteerde nissen met pinakeltjes vervaardigd worden voor de koperen beelden, evenals de beeldhouwwerken (verguld Brugs beertje en Vlaamse leeuw) die de dubbele deur naar de archieven zouden sieren.

De grote schouw werd bekostigd door de Provincie, uit dank omdat zij een aantal jaar het stadhuis hadden mogen gebruiken voor haar raadszittingen

▼
Neogotische hang-
gewelven
(foto O. Pauwels)

◀ Console op oostwand
(foto O. Pauwels)

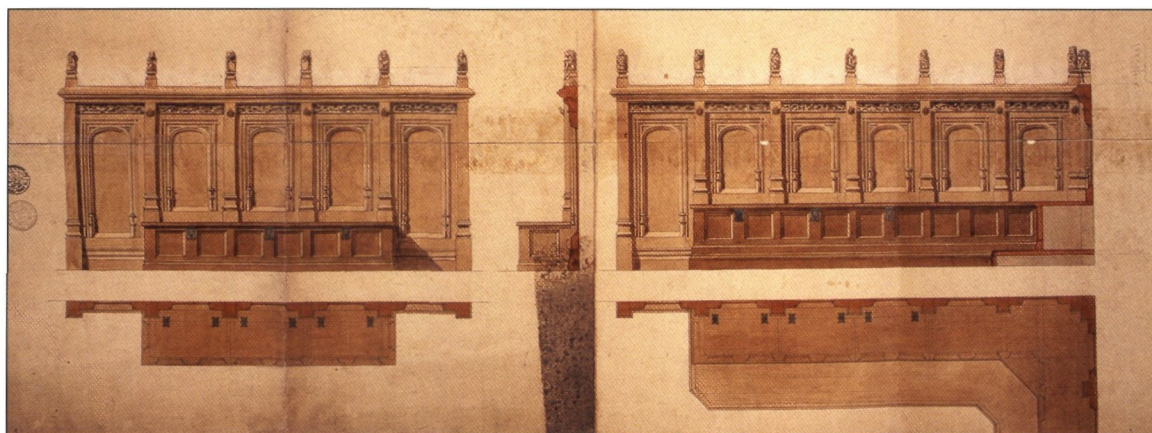
(29). Het zou een monumentale constructie in harde Franse steen worden, met versierde en opengewerkte stijlen, fries en kantelen, met een stenen beeld en engelenmotieven, een haard in faiencetegels en een stookplaats in speciale baksteen. De boezem was eveneens uit steen vervaardigd en zou versierd worden met een bas-reliëf van arabesken en schildjes en ook met een centraal motief dat de Heilige Maagd voorstelt, vergezeld van een leeuw en neergezeten binnen een oude vesting, die aan deze van Brugge moest herinneren. Het beeldhouwwerk van de schouw zou uitgevoerd worden door Paul Dewispelaere (30). De kostprijs werd geschat op 8.500 frank. Waarom men uiteindelijk afweek van dit eerste ontwerp is niet bekend. Bovendien werd in de archieven een tweede offerte voor de schouw gevonden, meer bepaald voor *la représentation sur la cheminée de la figure symbolique de la titre de Bruges, intourné des armoires des 24 titres subattenus sur lesquelles s'étendait sa jurisdiction* (31). Ook dit beeld komt niet overeen met de huidige schouw.

De glasramen aan de noordzijde, uitgevoerd *sur verres anglais soufflés* en voorzien van roodkoperen bindroeden, zouden vervaardigd worden door Jules Dobbelaere uit Brugge en 600 frank per stuk kosten. Later werd hem gevraagd ook de zuidelijke ramen te maken (32). De ramen aan de noordzijde bleken echter niet te voldoen. Op 9 oktober 1897 staat in een verslag van de gemeenteraadszitting te lezen dat Albrecht De Vriendt de glasramen aan de noordwand vervangen wou zien door veel minder fel gekleurde of zelfs ongekleurde exemplaren, om-

dat de harde kleurwerking van de nieuwe ramen een ongunstig effect had op zijn schilderijen. Uiteindelijk is naast Jules Dobbelaere ook de Brugse kunstschilder Emiel Rommelaere terug te vinden als ontwerper van glasramen (33).

Als nieuwe vloerbedekking waren oorspronkelijk groene en witte emailtegels met een zijde van 8 centimeter voorzien, maar omdat de nieuwe zaal een feestzaal zou worden om ook in te dansen, werd beslist om een donker eiken parket te leggen in plaats van gladde tegels (34). Dat er toch tegels gekomen zijn is te danken aan een archeologische vondst (35). Ter plaatse werden namelijk fragmenten van groene en gele tegels teruggevonden en oude stadsrekeningen toonden aan dat dat resten waren van de oorspronkelijke vloerbedekking van de schepenzaal. De fragmenten kwamen van tegels in gele aarde, met een zijde van ongeveer 30 centimeter. Ze bleken in de praktijk nog zeer moeilijk te vervaardigen. Er werd een beroep gedaan op verschillende Belgische firma's, en enkel de Brugse firma Paresys slaagde erin de juiste glans te imiteren. Haar tegels waren echter van rode aarde en konden ook niet zo groot gemaakt worden als de oorspronkelijke. Dit relatieve succes bracht de Brugse tegelbakker echter geen voorspoed; het bedrijf ging failliet nog voor de hele vloer van de Gotische Zaal gelegd was.

De lambrisering *in slavonisch eikenhout van eerste hoedanigheid* werd vervaardigd door Franciscus Devriendt-Scourion, meester-timmerman en schrijnwerker uit Brugge. Oorspronkelijk zou zij kleine gesculpteerde leeuwjes en figurines krijgen

◀ Ontwerp lambrisering (Stad Brugge, Technische Dienst; foto O. Pauwels)

(36). Hiervan bleven ontwerptekeningen van Delacenserie bewaard, maar uiteindelijk werd voor een soberder uitvoering gekozen. Devriendt-Scourion vervaardigde ook de deuren in de zaal.

Voor de verlichting van de zaal zou gebruik gemaakt worden van gasverlichting met beweeglijke verlichtingselementen opgehangen aan de pendentief-gewelven, die na gebruik verwijderd konden worden (37). De gasleidingen zouden door de gewelven gelegd worden, waarbij men het beton van de zolder zou doorboren. De achtarmige lusters, voorzien van *becs auer* (type gloeikous), zouden vervaardigd worden uit verguld en gepolychromeerd ijzer (38).

Van in het begin voorzag Louis Delacenserie een vorm van verwarming op basis van warm water. Het zou uiteindelijk gasverwarming worden. Albrecht De Vriendt vreesde echter dat het gas zijn schilderijen zou aantasten en legde de zaak voor aan het Schepencollege. Delacenserie stelde iedereen gerust: de uitlaatgassen van de gasverwarming zouden zonder problemen door de schoorsteen worden afgevoerd en deze verwarming zou zelfs minder problemen geven dan de kachel die De Vriendt voorstelde. Het Gemeentebestuur begon hierna de onderhandelingen met de Brugse Gasfabriek om te achterhalen of er een middel was om de lucht der groote zaal te verwarmen op eenen voldoende graad om de muurschildering te vrijwaren tegen de verdichting der waterdampen. De directeur van de gasfabriek antwoordde hierop bevestigend: met gasverwarming was de temperatuur naar wens te regelen en constant te houden. De burgemeester zag hierin een unieke kans: als de zaal met gas verwarmd kon worden, waarom zou men dat tijdens de wintermaanden niet voor de raadszittingen gebruiken? Aldus geschiedde en dit is nog steeds één van de functies van de Gotische Zaal (39).

Naast deze grote werkzaamheden waren er talloze kleinere. Een volledige opsomming zou te ver leiden. Toch vermelden we Jules Anthone uit Antwerpen, maker van de geelkoperen beelden van Sint-Donatius en Lodewijk van Male, op aanbeveling van Albrecht De Vriendt, en *Les ateliers de broderies d'art en d'ornements d'église Joseph Grossé* uit Brugge, die verantwoordelijk waren voor de uitvoering van het paneel in zijdeborduursel onder de kleine tribune 'der minstrelen'. Het stadsbestuur had deze uitvoering zonder aanbesteding toegerekend aan dit atelier en haalde zich daarmee de woede van de verenigde *Brugsche Kunstborduursers* op de hals, die gelukkig slechts *eerbiediglijk protest* aantekenden (40).

DE START VAN DE HERINRICHTING EN DE DECORATIEWERKEN

De eigenlijke werken gingen vermoedelijk in 1890 van start. Omdat het hout van de oude gewelven volledig vernieuwd moest worden en de herstellingswerken aan het dak en de zolders omvangrijker waren dan aanvankelijk gedacht, liepen de werken al vlug vertraging op (41). Hierop kwam reactie van de Koninklijke Commissie voor Monumenten. Architect Delacenserie diende haar van repliek en zei zo vlug te werken als hij kon. Hij vreesde zelfs te snel te gaan: het nieuwe hout van de gewelven vertoonde immers al schimmels... (42). Pas in 1892 waren de werken voldoende gevorderd om de muren te bepleisteren.

Voor de aanvang van de werken was gesteld dat men de keuze van de bepleistering zorgvuldig moest overdenken en dat men eventueel in samenspraak met de schilder stalen moest zetten (43). Het archief bevat inderdaad een niet gedateerd plan

►
Bronzen beeld van
de heilige Donatius
door Jules Anthonie
uit Antwerpen
(foto O. Pauwels)

met zones op de zuidmuur waar stalen gezet werden. Die hadden nog een andere samenstelling dan de vooropgestelde bepleistering in hydraulische kalk van Doornik, duinzand en asse (44). De bepleistering die uiteindelijk gekozen werd op 29 juli 1892, was samengesteld uit:

2 delen natte kalk (*chaux coulie*)

2 delen witte 'marle' (?)

5 delen Rijnse kiezels (zand)

1 deel gemalen marmmer

en de onderste laag adequaat aangerijkt (*bourré*) (45)

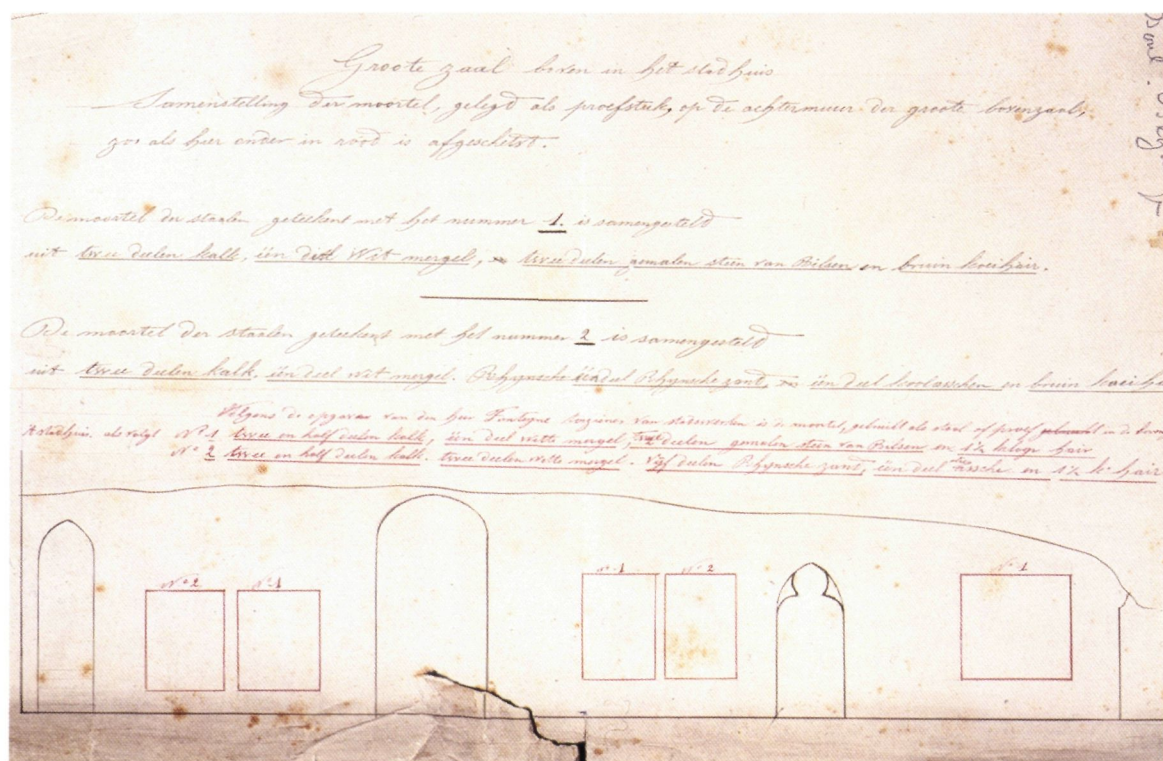
Mogelijk is *marle* fout geschreven en wordt er *maerle* bedoeld, een vorm van koraalalgen-kalk (46). De juiste Franse term kon niet worden gevonden.

De muren zouden zo snel mogelijk bepleisterd worden en Albrecht De Vriendt zou ondertussen met de schilderwerken aan het gewelf beginnen (47).

UITVOERING VAN DE MUUR-SCHILDERINGEN EN DECORATIEVE SCHILDERWERKEN

De gewelven waren afgewerkt op 28 december 1893. De decoratie zou teruggaan op de oorspronkelijke gewelfschilderingen (48). Bij de oplevering klaagde Albrecht De Vriendt de lamentabele toestand van de muren van de zaal aan. De bepleistering hechtte immers niet voldoende en er hadden zich blazen gevormd. Ook vertoonden de muren op bepaalde plaatsen een verschil in ruwheid (49). Architect Delacenserie trachtte de problemen te minimaliseren, hoewel hij moest erkennen dat de muren waarschijnlijk niet voldoende gedroogd waren vooraleer ze bepleisterd werden. Uiteindelijk werd het geschil voor de Koninklijke Commissie voor Monumenten en voor het Schepencollege gebracht. Het was immers zaak om snel te handelen, anders zouden de werken nog meer vertraging oplopen, want als de huidige bepleistering verwijderd moest worden, zouden de muren enkele maanden nodig hebben om te drogen.

Er ontstond een meningsverschil tussen Albrecht De Vriendt en aannemer Van Slambrouck, die elkaar verantwoordelijk stelden voor de ongelijke afwerking. Albrecht De Vriendt zou nu eens zeer ruwe oppervlakken gewenst hebben, waar de bepleistering beklopt werd met plankjes waarop vilt

Proefvlakken van de bepleistering (Stadsarchief Brugge; foto O. Pauwels)

was gespannen, en dan weer zeer gladde oppervlakken, bewerkt met een houten truweel, naar het voorbeeld van de Sint-Annakerk in Gent. De aannemer werd er door De Vriendt van beschuldigd de oppervlakken niet met plankjes met vilt, maar wel met oude viltten hoeden beklopt te hebben. Uiteindelijk werd een gedeeltelijke herbepleistering overeengekomen. Albrecht De Vriendt was bereid de decoratieve schilderingen op de huidige bepleistering uitvoeren nadat de grootste onregelmatigheden weggewerkt waren, maar voor de historische taferelen moest een nieuwe pleisterlaag aangebracht worden, afgewerkt met het houten truweel. Daarop zou hij de wasschilderingen rechtstreeks schilderen, hoewel eerst nog een tussenliggende waslaag voorzien was (50).

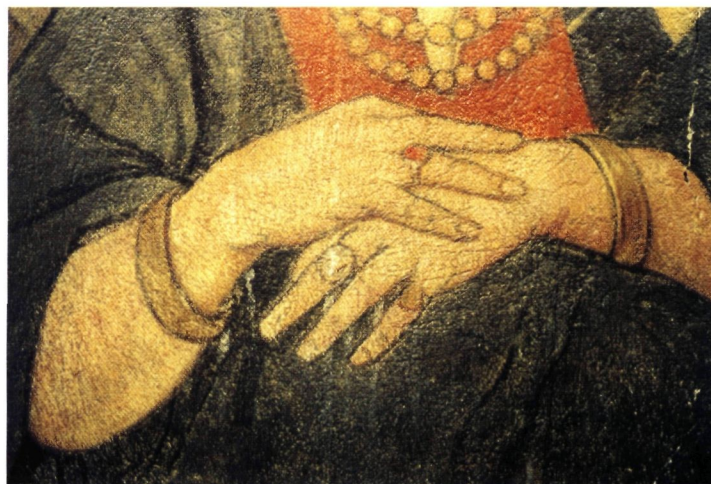
In hoeverre Albrecht De Vriendt de Gotische Zaal zelf schilderde, is niet erg duidelijk. Uit correspondentie met de andere partijen blijkt zijn groot engagement en zijn emotionele betrokkenheid bij het werk. Natuurlijk drukte hij zijn stempel op de belangrijke fasen – bijvoorbeeld het schetsen van de taferelen op de muur – en lijkt hij over het algemeen intensief bij de werken betrokken te zijn geweest. Maar de omvang van het werk en het feit dat De Vriendt in deze periode directeur was van de Academie in Antwerpen, laten vermoeden dat hij niet alles alleen heeft uitgevoerd. Bovendien is een reeks brieven bekend met technische aanwijzingen

van Albrecht De Vriendt aan de al eerder vernoemde Emiel Rommelaere (51).

De algemene werken werden op 10 augustus 1895 opgeleverd (52). Iets meer dan een half jaar later, op 2 maart 1896, was Albrecht De Vriendt klaar met het schetsen van de fries met 35 figuren op de muur rond de hele zaal (53). Op 4 april waren ook de vijf grote composities geschetst en geïnspecteerd door de Koninklijke Commissie (54).

Aan het einde van dat jaar werd een belangrijke beslissing genomen. Reeds eerder werd eraan getwijfeld of het houten schot tussen de hal en de

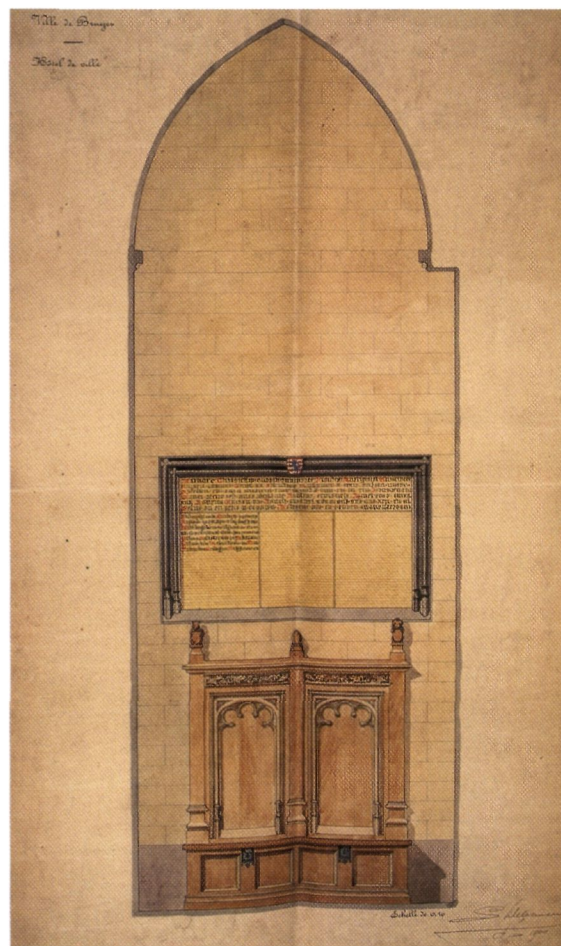
Detail van de bepleistering met vrij ruw oppervlak op de oostmuur (foto H. Weissenborn)

▲ Gedeelte van de
fries met Donatianus
en Bonifatius
(foto O. Pauwels)

► Ontwerp voor de
tribune van de
minstrelen
(Stadsarchief Brugge;
foto O. Pauwels)

Gotische Zaal zou worden geplaatst. Op verzoek van Albrecht De Vriendt werd dit voorstel opnieuw in overweging genomen. Architect Delacenserie nam alle aspecten van de zaak onder de loep. Het stond vast dat er ooit een afsluiting was geweest, hoewel er slechts één centrale steunpijler van overbleef, die ook de hangende sluitsteen van één van de gewelven droeg (!). Anderzijds sloot deze historische afsluiting één derde van de oppervlakte van de zaal af, terwijl de volledige oppervlakte nodig was bij grote gelegenheden. Het onderscheid tussen de hal en de Gotische Zaal zou wel visueel gehandhaafd kunnen worden door de hal een meer eenvoudige aankleding te geven, zonder historische taferelen. Dat zou een besparing van 26.494 frank opleveren, een bedrag dat in bijkomende stukken lambrisering en historische taferelen geïnvesteerd kon worden (55). Dit laatste idee vond bijval en Albrecht De Vriendt diende een offerte in voor vijf bijkomende taferelen, voor een totale prijs van 43.000 frank. Op 22 november 1897 werd een contract getekend tussen Amedée Vivant, burgemeester van Brugge, Léon De Bruyn, minister van Landbouw en Openbare Werken en Albrecht De Vriendt, om de historische taferelen uit te breiden tot in de hal, binnen een tijdsbestek van drie jaar.

De twee resterende muurdammen aan de kant van de Burg zouden voorzien worden van de schilderijen *De drukkerij van Jan Britto in Brugge* (1,75 x 2,85 m) en *De tafel der armen in het Sint Janshospitaal* (1,63 x 2,85 m). De oostwand kreeg de taferelen *Vrije Jaarmarkt* (3,77 m x 2,85 m) en *Het landjuweel* (3,45 x 2,85 m). De zuidmuur van de voormalige hal zou gedecoreerd worden met *De inwijding van het nieuwe Zwin in 1402* (5,50 x 2,85 m). De taferelen zouden twee maal 5.000, twee maal 9.000 en één maal 15.000 frank kosten (56). Ter herinnering aan de scheidingswand, waarvan vermoed werd dat hij een overblijfsel was van de vroegere *tribune der minstrelen*, werd uiteindelijk een nieuwe kleine tribune geplaatst (57). In 1898 stelde De Vriendt tenslotte nog voor om het voor de oostwand voorziene tafereel *Landjuweel*, door een *Vrije jaarmarkt* te vervangen (58).

► De vrije jaarmarkt,
na de
proefrestauratie
(foto O. Pauwels)

JULIAAN DE VRIENDT

Tot aan zijn overlijden na een korte ziekte, op 14 oktober 1900, zou Albrecht De Vriendt het grootste deel van de muurschilderingen van de Gotische Zaal voltooien. Zijn laatste schetsen, die goedgekeurd waren op 9 mei 1900, betroffen precies het voornoemde tafereel op de oostwand (59). Zijn werk kreeg steeds de volledige goedkeuring van de Koninklijke Commissie voor Monumenten. Een half jaar voor zijn overlijden inspecteerde de Commissie de zaal, nadat het tafereel over de terugkeer na de Guldensporenslag voltooid was. Eén van de inspecteurs was baron J.B. de Bethune. Het verslag maakt gewag van *une page historique d'un grand intérêt et d'une réussite complète* (60).

Na de dood van Albrecht en nadat de tegoeden voor het nog uitgevoerde werk uitbetaald waren aan zijn weduwe, werd zijn broer Juliaan aangesproken om het resterende werk te verrichten. In 1902 begon hij aan de voltooiing van het schilderij *Vrije jaarmarkt* op de oostwand, dat zijn broer had begonnen.

Er restte nog één muur die een historisch tafereel moest krijgen. Het onderwerp lag al vast, maar Juliaan verzorgde het ontwerp en de uitvoering. Op 1 oktober 1905, 15 jaar na de start van de werken, werd *De inwijding van de haven van het Zwin* door de Koninklijke Commissie voor Monumenten geïnspecteerd en goedgekeurd (61).

▼ De uiteindelijke uitvoering volgt de ontwerpschetsen op de voet (foto's V. de Houwer en O. Pauwels)

DE PROEFRESTAURATIE

Bij de proefrestauratie in opdracht van het Brugse stadsbestuur werd in 1998-1999 de volledige oostwand van de Gotische Zaal betrokken. Naast het muurvlak zelf werden het portaal met twee deuren, de sokkels en baldakijnen, samen met de twee levensgrote messing beelden van Lodewijk van Male en Sint-Donaas behandeld. De aansluitende travee van het houten gewelf met de sokkels, ribben en sluitstenen maakte ook deel uit van het proefpakket.

De muurschilderingen en polychrome decoratie op sokkels en sluitstenen: toestand vóór de reiniging

Op een dragende structuur van bakstenen in kruisverband, die dateert uit de ontstaansperiode van het stadhuis, werd op aanwijzing van Albrecht de Vriendt een min of meer gladde kalkbepleistering aangebracht. De elementen in zand- of krijtsteen die in de muur verwerkt zijn (portalen, verdoken delen van sokkels) werden eveneens behandeld. Het is niet helemaal duidelijk in welke mate oudere pleisters aanwezig waren op het moment van de herbepleistering. Achter de lambrisering werden in elk geval oudere lagen teruggevonden, waarvan één met een typisch middeleeuwse baksteenimitatie in kalkverf, die mogelijk uit de 15de eeuw dateert. Deze was in baksteenrode kleur uitgevoerd. De

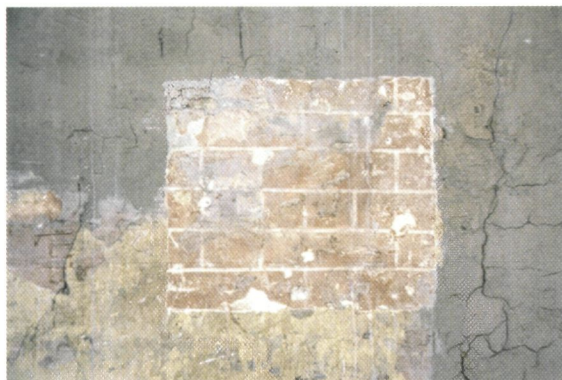

▲
Detail van enkele
figuren van de Vrije
Jaarmarkt op de
oostwand, na de
proefrestauratie
(foto O. Pauwels)

bakstenen (lengte 21,2 cm, breedte 8,5 cm en hoogte 5,2-5,7 cm) zijn in Vlaams verband gemetseld met een voeg van 0,7 centimeter. Op de baksteenschildering werd een groot pakket kalkwitsel aangebracht waarvan één laag een zwartschildering bevat. Volgens archivalische bronnen werden de muren ooit versierd met polychrome schilderijen maar daarvan zijn voorlopig geen sporen opgemerkt.

► Achter de neogotische lambrisering bevinden zich oude pleisterlagen, waaronder deze middeleeuwse baksteen-imitatieschildering aangetroffen werd (foto H. Weissenborn)

De 19de-eeuwse bepleistering is opgebouwd uit twee lagen: een donkergrijze kalkmortel (tot 1 cm dik) met haar en daarboven een dunner laag kalkmortel, lichter van kleur. Tussen de twee mortellagen onderling en tussen de mortel en de verf is de hechting over het algemeen goed. De belangrijkste problemen doen zich voor in de barst in de noordelijke kant van de oostwand. Enkele oude gipsherstellingen kwamen opnieuw los. Daarnaast zijn er een aantal willekeurig verspreide opstuwingen in de mortellaag waargenomen, waarschijnlijk veroorzaakt door kleine stukjes ijzer die ingesloten geraakt zijn. Door oxidatie van het ijzer werden pleisterpakketjes (maximale doorsnede 4-5 cm) afgestoten. In de omgeving van het portaal werden sommige lacunes destijds met gips gevuld. De structuur van het pleisteroppervlak van de oostwand is beduidend ruwer dan bij de andere muren (62). De twee sluitstenen boven de twee deuren in de oostwand zijn verzakt en de voegen waren open gekomen.

De picturale laag is eveneens uit twee lagen opgebouwd. De onderste laag is een monochrome lichtgrijze schildering met veel loodwit en een bindmiddel op basis van bijenwas en drogende olie (vermoedelijk lijnolie). Daarop werd een kleurrijke afwerkingslaag met warme opgeloste bijenwas aangebracht. Deze bijenwas werd verrijkt met drogende olie en een belangrijke hoeveelheid (damar)hars. Het warme en vermoedelijk met weinig oplosmiddel aangemaakte wasmengsel werd pasteus, in dui-

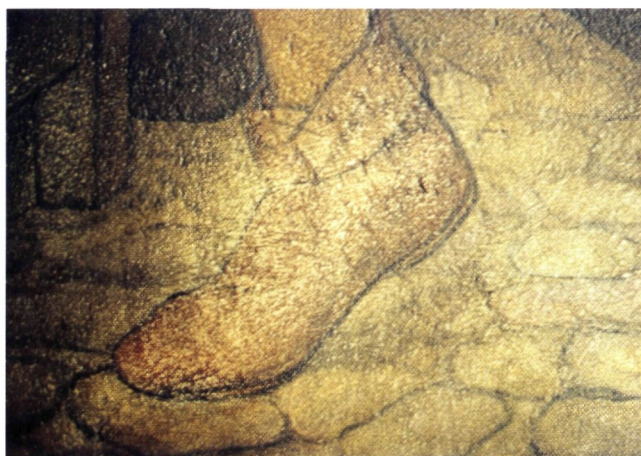
delijke, bijna pointillistische toetsen aangebracht bij het schilderen van de figuren en taferelen. De schilderstechniek verradt een virtuoze omgang met de materie. De achtergrond en de decoratieve motieven zijn veel gladder geschilderd met wasverf die vermoedelijk meer oplosmiddel bevatte en daardoor beter uit te strijken was. Waar nodig werd op de nog niet uitgeharde wasverf onmiddellijk bladgoud aangebracht.

Sommige decoratieve elementen werden eerst met potlood op de muur getekend, bijvoorbeeld het oranje rankwerk en het loofwerk boven de schilden. Deze elementen werden vervolgens met de vrije hand ingeschilderd. Andere motieven werden eerst overgebracht met doorprikte calques of met sjablonen. De verf werd ofwel uitgestreken ofwel gestempeld.

De verf is in het hele proefrestauratievlak buitengewoon goed bewaard gebleven. Alleen in het maaswerk boven de twee deuren zijn in de damastschildering lacunes en oude retouches waargenomen. Op deze plaats hecht de verf niet goed aan de pleister. De oorzaak is onbekend, blijkbaar heeft het niets te maken met vochtproblemen of zoutvorming. Er is wel een weinig zoutschade geregistreerd vlak onder de figuur van Jan van Oudenaerde (midden noordelijke helft). Op deze plaats is de verf enigszins verpoederd, maar zonder verlies van verf.

Het tafereel links van het portaal vertoont behoorlijk wat sleet. Deze schade komt verspreid voor over de hele schildering. De oorzaak is waarschijnlijk te zoeken in een aangebrachte bescherm- en egaliseringslaag op basis van was en hars (volgens laboratoriumonderzoek dezelfde mengeling als van de schildering zelf + elemiehars) en oplosmiddelen die uiteraard ook de wasmengeling van de schildering zelf konden aantasten. Deze laag werd aangebracht tijdens een vroegere restauratie die de barst in de muur optisch moest doen verdwijnen. Toen werd waarschijnlijk ook een reiniging uitgevoerd die mee de slijtage in de hand heeft gewerkt. De wascoating werd aangebracht op de noordelijke helft van de oostmuur en op het aansluitend tafereel op de noordwand.

De oude vullingen in de grote barst, de putjes en enkele kleinere barsten werden vroeger ook geretoucherd. Dat gebeurde niet altijd even zorgvuldig binnen de eigenlijke grenzen van de lacune. De retouches zijn waarschijnlijk in olie verf. De verf is in elk geval resistenter dan de oorspronkelijke en ze

is ook nagedonkerd. Daardoor worden de barsten nu geaccentueerd. De noordelijke helft van de oostwand werd geretoucheerd nadat de coating aangebracht was.

DE BEHANDELING

De opstuwingen in de mortellaag werden weggevoerd: elk stukje mortel werd na beveiliging met Japans papier en tylose voorzichtig losgemaakt, het geoxideerde brokje ijzer werd met een scalpel verwijderd, waarna het stukje mortel weer vastgezet werd met kalkcaseïnaat. De 'eilandjes' van mortel en verf langs de barst in de noordelijke helft van de oostwand, werden eveneens met kalkcaseïnaat geconsolideerd. De oude vullingen in de barst en de putjes werden zorgvuldig met het scalpel verwijderd.

De grote barst en de voegen van de sluitstenen boven de portalen werden tot op het niveau van de afwerkingslaag opgevuld. De diepe barst werd eerst voorzien van een soort wapening als steun voor de preparatielaag. Er werd gekozen voor watten die werden vastgezet met een oplossing van 7% polyvinylacetaat in water. De plamuur bestaat uit een mengsel op basis van krijt en pva, die een blijvende elasticiteit geeft. De plamuur werd in minimum twee lagen opgebouwd, om krimpscheurtjes te voorkomen. De oppervlaktestructuur van de invullingen werd aan die van de omliggende mortel en verf aangepast.

► Grote barst in de oostwand, vóór en na de opvulling (foto H. Weissenborn)

Bij de behandeling van de picturale laag deed zich een probleem voor op het niveau van het oppervlaktevul. De eerste reinigingstesten en alle later onderzochte producten en methoden werden uitgevoerd op het vlak onder de schildering links van het portaal. Dat bevindt zich normaal achter de houten lambrisering. Hier hebben de schilders destijds hun verven en tinten uitgetest: grijs, groen, goud en rood.

De producten werden steeds eerst met een wattenstaafje uitgetest, wat een goede controle mogelijk maakt op vuilopname en gevoeligheid van de verf. Eerst werd gezocht naar een middel om het oppervlaktevul van de schildering te verwijderen. Gezien de ruwe structuur van het oppervlak was dat allesbehalve eenvoudig. Allerhande borstels werden uitgetest om een reiniging in de diepte te verkrijgen. De resultaten waren niet bevredigend, door de wrijving ontstond er al snel slijtage op de hoger gelegen delen en in de diepte bleef er toch steeds vuil

▲ Slijtage van de verflaag op de oostwand, links van het portaal (foto H. Weissenborn)

► Reinigingstesten op de onbeschilderde bepleistering achter de lambrisering. Hier hadden de schilders destijds ook hun verven uitgeprobeerd (foto H. Weissenborn)

achter. De ideale methode bleek er uiteindelijk in te bestaan met kompressen te werken. Na een eerste reeks testen met kruimelspons, verschillende vlakgommen, gedemineraliseerd water, varsapon (neutraal detergent) in koud en warm water, natuurlijke ossengal met of zonder ethylalcohol en Triton X-100, die onvoldoende resultaten opleverden, werd verder gezocht in minder traditionele middelen.

Een nieuwe keuze van producten werd beïnvloed door een publicatie van het *United Kingdom Institute for Conservation of Historic and Artistic Works* uit 1990, *Dirt and Pictures separated*, met de artikels van Leslie Carlyle, Joysse H. Townsend en Steven Hackney, *Triammonium Citrate: an Investigation into its Application for Surface Cleaning* en van Steven Hackney, *The Removal of Dirt from Turner's unvarnished Oil Sketches*. In 1992 publiceerde dit instituut nog een artikel van Alan Phenix en Aviva Burnstock over hetzelfde onderwerp, *The removal of surface dirt on paintings with chelating agents*.

De chelaten vernoemd in dit artikel, triammoniumcitraat, EDTA dinatriumzout en EDTA tetranatriumzout, gebufferd tot een neutralere zuurtegraad (pH), werden getest. De resultaten waren zeer bevredigend, op de gebufferde EDTA tetranatriumzout na. We stuurden stalen van de behandelde verfoppervlakken (en telkens van een aanpalend, niet behandeld deeltje verf ter vergelijking) voor analyse naar de laboratoria van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, maar kregen geen antwoord. In afwachting gaven we stalen aan het laboratorium voor analytische chemie van de universiteit van Gent, maar daar konden de resultaten niet worden geduid bij gebrek aan referentiemateriaal. Vervolgens vroegen we verschillende internationale instellingen schriftelijk om deskundig advies.

► Reinigingstest met EDTA op het tafereel rechts van het portaal (foto H. Weissenborn)

Steven Hackney, hoofd van de *Conservation Science* van de Tate Gallery in Londen en Alan Phenix, docent aan de *Conservation of Paintings* van het *Department of Conservation & Technology* van het Courtauld Instituut in Londen, reageerden op ons schrijven en tenslotte werd er samen met de opdrachtgevende besturen gekozen voor het werken met kompressen, gedrenkt in EDTA tetranatriumzout, in een concentratie van 1% in gedemineraliseerd water.

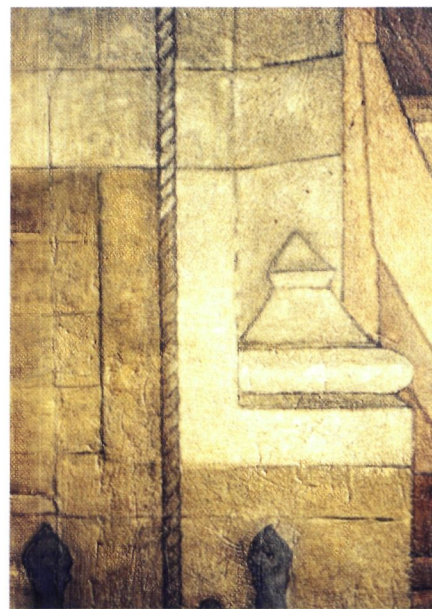
Er werd van boven naar onder gewerkt. Een dertigtal centimeter onder de zone waar gereinigd zou worden, werd een bufferstrook aangelegd bestaande uit kompressen van wattenweefselpapier, goed met water bevochtigd. Deze zone diende om druiptsporen op de schildering te voorkomen. De handeling werd enkele malen herhaald, wat verkozen werd boven één keer heel lang een kompres op het verfoppervlak te laten inwerken. Dit was belangrijk om een zo goed mogelijke visuele controle te behouden. Bovendien was de reiniging uiteindelijk gelijkmatiger omdat elk nieuw kompres op een andere manier contact had met het oppervlak. Enkel bij maximaal contact tussen kompres en oppervlak werd een bevredigend resultaat verkregen. Alleen bevochtigen met het product had geen effect.

Na het verwijderen van het kompres werd het oppervlak nagespoeld met gedemineraliseerd water, om het uitgewerkte product en het oppervlaktevuil te verwijderen. Hierbij werden watten gebruikt omdat ook dat een extra visuele controle mogelijk maakte. Na het spoelen werd het oppervlak droog gewreven. Op plaatsen waar bepaalde kleuren gevoelig waren voor water, werd afgezien van een diepgaande reiniging.

▲ Het verwijderen van de boenwas op de schilderijen juist boven de lambrisering (foto H. Weissenborn)

▲ Reinigstest met de microzandstraal op het tafereel links van het portaal (foto H. Weissenborn)

Bij het reinigen werd ook rekening gehouden met de gevoeligheid van de verf in de zone vlak onder de figuur van Jan van Oudenaerde, waar de verf heel plaatselijk een weinig aangetast was door zouten. Hier werd achteraf wat tylose aangebracht.

De schildering met coating stelde een heel ander probleem. Het oppervlakkige vuil werd weliswaar met behulp van de kompressen afdoende verwijderd, maar de coating bleek hierop niet te reageren. Nochtans moest deze laag verwijderd worden omdat ze sterk verkleurd was en alle licht leek te absorberen. Alle producten werden opnieuw uitgetest. Wanneer krijt werd toegevoegd als abrasief middel, ontstond er vrij vlug slijtage. Organische oplosmiddelen bleken totaal onbruikbaar wegens de grote gevoeligheid van de verf voor dergelijke producten. Het minste contact van de verf met een wattenstaafje, bevochtigd met een oplosmiddel of oplosmiddelenmengsel van de lijst, opgemaakt door mevrouw Masschelein-Kleiner, directeur van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, gaf al een reactie nog vóór de coating reageerde. Harszeeprecepten (63) gaven geen resultaat.

Zuren zoals azijnzuur en basen zoals kaliumhydroxide (1% in gedemineraliseerd water) en ammoniumhydroxide (zelfde concentratie) gaven evenmin resultaat.

Tijdens het testen bleek dat de laag met een fijn instrumentje (een scalpel, maar ook de punt van een houten stokje) voorzichtig verwijderd kon worden. Door de structurele eigenschappen van het verfoppervlak is het 'vrijleggen' van de schildering echter onmogelijk. Een alternatieve methode voor dit specifieke probleem was de washarslaag langzaam mechanisch af te dunnen met een microzandstraal. Er werden verschillende testen gedaan, waarbij gezocht werd naar een poeder met een aangepaste korrelgrootte. Ook de grootte van de straal-kop, de druk van de compressor en de afstand van de microzandstraal tot het verfoppervlak hebben invloed op het reinigingsresultaat en moesten op elkaar afgestemd worden. Uiteindelijk werd gekozen voor aluminiumoxidepoeder met een korrelgrootte van 280 millimeter. Bij het bestralen met dit poeder werd een mooie egale reiniging verkregen. Het afdunnen gebeurt heel traag en gelijkmatig, waardoor de grens van het reinigen heel goed te bepalen was.

De lambrisering onder de schildering wordt al jarenlang met gekleurde boenwas onderhouden. Hierbij bleven dikwijls wasresten achter op de schildering. Gezien de grote gevoeligheid van de wasverf voor organische solventen werd gekozen voor een reiniging met een wattenstaafje en ammoniumbicarbonaat in een oplossing van 3% in gede-

mineraliseerd water. Met deze methode kon de boenwas relatief veilig van het bladgoud verwijderd worden. Waar de boenwas de zwarte verf bedekte, was reinigen onmogelijk.

De oude retouches en overschilderingen in olieverf bleken te resistent om ook met de microzandstraal afgedund te worden. Onder vergroting werden deze met het scalpel verwijderd, waarna nieuwe, geïntegreerde retouches in aquarel aangebracht werden. Gezien de grote oplosbaarheid van de wasverf in organische solventen moesten de retouches immers blijvend in water oplosbaar zijn. Voor retouches in goud of zilver werd eveneens aquarelverf gebruikt. Telkens werd eerst een basistoon van oker aangebracht, die dan werd afgewerkt met micagoud. Voor de zones waar deze manier geen bevredigend resultaat gaf, werd gebruikgemaakt van echt poedergoud met Arabische gom als bindmiddel.

Om te voorkomen dat de wasschildering opnieuw gaat vervuilen, moet een bescherm laag aangebracht worden. Deze laag moet reversibel zijn en in water oplosbaar zijn of droog verwijderd kunnen worden. Bovendien mag ze de kleur noch de glans beïnvloeden en niet nadonkeren. Een oplossing van 4% tylose MHB 3000 Y in water bezit deze eigenschappen. Nadat de restauratiewerken van de zaal voltooid zijn, zal deze laag op alle schilderijen aangebracht worden. Zij kan het best over de schildering verneveld worden en niet met een borstel aangebracht worden, met het oog op de wateroplosbaarheid van de aquarelretouches.

De messing beelden van Lodewijk van Male en Sint-Donaas (vervaardigd in 1907) in de nissen naast het portaal, de gepolychromeerde houten ribben, sluitstenen en consoles en baldakijnen konden na gunstige testresultaten op dezelfde wijze als de muurvlakken behandeld worden. De stabiliteit van het houten gewelf werd gecontroleerd en het werd oppervlakkig gereinigd. De deuren kregen een conserverende behandeling.

OORSPRONKELIJKE 'GOTISCHE' ELEMENTEN IN DE ZAAL

Bij de 19de-eeuwse herinrichting van de Gotische Zaal werden bepaalde elementen zoals console en sluitstenen, bewaard en gerestaureerd, terwijl soortgelijke onderdelen vernieuwd werden. Nergens wordt echter opgegeven welke elementen oud zijn

en welke nieuw. Enkel over aantallen wordt gesproken, zonder verder te specificeren. Bij de proefreiniging werden enkele oudere elementen van de decoratie teruggevonden. Zo kwamen er op de console 'Winter' in de noordoosthoek van de zaal meerdere verflagen voor, die op een hogere ouderdom wijzen. Bij de gouden takkenmotieven rond de sluitstenen kon vastgesteld worden dat bepaalde onderdelen hersteld waren. Ook komen volledig nieuwe takken voor. Een tijdens deze proefrestauratie gedemonteerde sluitsteen van de oostwand bleek ook een oudere constructie te zijn. Bij inspectie van dichtbij van de sluitstenen van het gewelf werden duidelijk stilistische verschillen opgemerkt. Sommige exemplaren zijn anekdotisch, zelfs met een zweem van humor gebracht, terwijl andere voorstellingen vrij streng aandoen. Nader onderzoek bij de volledige reiniging van de zaal zal moeten uitwijzen of deze stilistische verscheidenheid effectief op een verschil in ouderdom wijst. Tenslotte werd achter de lambrisering van de oostwand een historische baksteenschildering aangetroffen.

BESLUIT

De huidige proefrestauratie en het bijbehorende archiefonderzoek leverden resultaten op die van groot belang zijn voor de toekomstige restauratie van de Gotische Zaal. De minutieuze reinigingstesten die op de oostwand van de zaal werden uitgevoerd, brachten uiteindelijk voor alle problemen de meest efficiënte oplossing naar voren. Gelijktijdig werd een schadebeeld van de rest van de zaal opge maakt, zodat bij de eigenlijke restauratie geen grote verrassingen meer zullen opduiken. Ook wordt met deze werkwijze een accurate kostenraming mogelijk.

Het archiefonderzoek leverde niet alleen historisch interessant materiaal op, de gegevens hebben ook hun praktisch nut. Zo was tijdens de proefrestauratie tevens de vraag voor een nieuw verlichtingssysteem voor de zaal aan de orde. Ontwerptekeningen voor de 19de-eeuwse gasverlichting die tijdens het archiefonderzoek ontdekt werden, bleken een nuttige richtlijn voor de ontwerpers van de toekomstige verlichting. De gegevens over het plafond en zijn gotische bestanddelen zijn van groot kunsthistorisch belang en zullen de basis vormen voor het verdere onderzoek dat met de eigenlijke restauratie gepaard zal gaan.

◀ De rechterzijde van de oostwand na de proefrestauratie (foto O. Pauwels)

ALBRECHT EN JULIAAN DE VRIENDT IN HISTORISCH PERSPECTIEF

De muurschilderingen in de Gotische Zaal van het Brugse stadhuis zijn uitgevoerd in neogotische stijl. Bij de oprichting van ons land werd er naar glorierijke gebeurtenissen uit het verleden terugverwezen, die de patriottische gevoelens van de bewoners van de jonge natie moesten aanwakkeren. De Middeleeuwen waren hiervoor het meest aangewezen, omdat de geschiedenis van onze gebieden sindsdien gekenmerkt wordt door een lange reeks van opeenvolgende bezettingen¹². Hier ligt dus, vereenvoudigd weergegeven, de grondslag van de neogotische beweging. De neogotische kunst van Albrecht en Juliaan De Vriendt rond 1890, zestig jaar later, moet echter in een enigszins ander licht gezien worden. De oorsprong van de redenen waarom deze kunstenaars voor de neogotische stijl zouden opteren, ligt in hun prilste jeugdjaren.

Albrecht en Juliaan werden respectievelijk in 1843 en 1842 in Gent geboren als zonen van de decoratieschilder Jan De Vriendt. Hun vader koesterde bewondering voor twee Vlaamse kunststromingen, één uit het verleden en één uit het heden, namelijk de middeleeuwse schilderkunst, waarvan hij in Brugge en Gent tal van voorbeelden had leren kennen, en de Vlaamse letteren die in de 19de eeuw met Conscience als belangrijkste exponent een wedergeboorte kenden. Deze liefde en bewondering gaf hij door aan zijn beide zonen (66). Een anekdote, aangehaald door Pol De Mont, is in dit verband tekenend:

(...) elken zondag, "die God verleende" bracht de goede man zijn beide jongens naar de eerbiedwaardige Sint-Baafs, om hen biddend en bewonderend te laten knielen voor het meesterstuk van van Eyck, De Aanbidding van het Lam Gods, (...)

Dat gebeurde alzoo, zonder één enkele afwijking, tot ongeveer 1863-64 (...) d.w.z. gedurende zoowat een kleine twintig jaar (67)

Deze door en door Vlaamse opvoeding miste haar effect niet: op vijftienjarige leeftijd voelde Albrecht zich zelfs geroepen om een eigen Vlaams geschiedkundig boek te schrijven getiteld *Filips van Artvelde* (68). Hoewel beide broers later het werk van kun-

stenaars zoals Rubens, Van Dijck en Jordaens eerden kenden, maakte geen enkele van deze grote namen dezelfde emotionele verbondenheid los als de grootmeesters van de Vlaamse Primitieven. Bij hun eigen recente voorgangers vonden zij evenmin inspiratie. Zeker niet bij klassici zoals François Joseph Navez, maar evenmin bij theatrale historieschilders zoals Gustaaf Wappers en Nicaise De Keyser (69).

Albrecht en Juliaan volgden lessen aan de Gentse Academie, maar het was in Antwerpen dat zij kennismaakten met Hendrik Leys, die een vorm van historieschilderen vooropstelde waar de broers zich wel mee konden vereenzelvigen, zonder Leys echter ooit te imiteren (70). De evolutie van Albrecht en Juliaan als schilders verliep nagenoeg synchroon tot 1880.

Wonende in hetzelfde huis, arbeidende in twee op gelijke wijs ingerichte ateliers, bijna deur aan deur, schilderden beiden bij voorkeur legenden en sagen, waarvan zij de onderwerpen opzochten in de geschiedenis van hun eigen land, van Duitschland of van het Primitieve Kristendom (71)

In deze eerste fase zochten de broers in de geschiedenis het dramatische van afzonderlijke gebeurtenissen, het melodramatische zelfs. Hun taferelen lijken toneelmatig geënceneerd, alsof de personages zich ervan bewust zijn een rol voor een publiek te spelen. Voorop staat evenwel de archeologische correctheid, het stofferen van hun taferelen met elementen nauwkeurig aan het weergegeven tijdvak ontleend. De achtergrond is steeds belangrijk en geeft commentaar op de voorstelling (72). Na 1880 legde Juliaan zich meer en meer toe op de religieuze schilderkunst, terwijl Albrecht een andere vorm van historieschildering beoefende. In zijn latere historische taferelen, waartoe die van de Gotische Zaal behoren, wou hij nog steeds archeologisch correct zijn, maar hij zocht niet meer het dramatische in de geschiedenis. Hij beoogde exact het karakter van een tijdperk, zowel intellectueel als sociaal en psychologisch, weer te geven. Hij bereikte dat onder meer door een goede weergave van de materialen en het vermogen om personages raak te typeren (73).

Wat hij ons geeft, dat is meer, veel meer en veel beter dan louter 'kostuumschildering' of archeologische

geleerdheid. Evenals Leys zelf, doch anders dan hij, ik zou bijna zeggen: op meer met onze moderne begrippen van vorm overeenstemmenden trant, stelt hij ons menschen voor uit dezen of genen geschiedkundigen tijd, menschen, die, niet door hun kleedij en omgeving alleen, maar door houding en gebaar, type en uitdrukking van het gezicht, op ons den indruk maken, dat zij werkelijk menschen zijn, niet uit onzen, maar uit gindschen ver achter ons liggenden tijd (74).

In deze periode kreeg de eigen kunsttheorie van de gebroeders De Vriendt meer en meer vorm en werd ze aan de buitenwereld bekendgemaakt in de vorm van interviews, speeches en artikels. Vooral Juliaan legde zich daarop toe, maar hij kreeg de volle instemming van Albrecht. Eén van de grondbeginselen was *de uitdrukking van de gedachte door de*

rechtzinnigste uitvoeringsmiddelen, een onderwerp weergeven met de meest geschikte uitdrukkingsmiddelen, kleur, lijn, ... gebruiken zoals ze het best passen bij het onderwerp, wars van elke stijl of stroming. De juiste keuze van het onderwerp was cruciaal; niet elke gedachte is immers vatbaar voor plastische uitdrukking, een standpunt dat ook Albrecht bij de Gotische Zaal verdedigde. Uit een juist gekozen onderwerp vloeit dan op natuurlijke wijze een gepaste uitdrukkingvorm voort.

Deze vormgerichte beschouwingen en opvattingen waren echter ondergeschikt aan het hoofdbeginsel, het onontbeerlijke Vlaamse karakter van kunst. De beschouwing over het belang van de keuze van het onderwerp evolueert verder tot de stelling dat enkel Vlaamse onderwerpen gerechtvaardigd zijn, of toch het hoogste is wat een kunstenaar kan weergeven, want:

◀
Albrecht en Juliaan
De Vriendt.
Na de dood van
zijn broer werkt
Juliaan de resterende
taferelen af en
portretteert er zichzelf
met zijn overleden
broer Albrecht
(foto O. Pauwels)

Is de hoogste uitdrukking van een kunst dan niet de nationale? (75)

Om te komen tot deze Vlaamse kunst, was een grondige hervorming van het toenmalig academisch onderwijs nodig. Zowel Albrecht als Juliaan waren directeur van de Academie van Antwerpen. Eén van de dingen die gewijzigd moesten worden, was de studie van *het antiek*, die de jonge leerlingen van de academie verkeerd beïnvloedde en het ze onmogelijk maakte om nog *de volle frisheid van ons Vlaams leven* te bevatten. Onze kunst moest van alle *vreemde besmetting* worden ontdaan (76).

Laat ons die dwazen niet navolgen, die beweren een levende kunst te kunnen stichten op de verachting van het voorgeslacht, op de verloochening van al hetgeen de zelfstandigheid van een volk kenmerkt. Neen, wij, Vlamingen, hebben geen redenen om ons te schamen voor onze vaderlandse overleveringen. Wij hebben een verleden waarop wij trots mogen zijn, waar alles ons van roem en grootheid spreekt

Aldus de woorden van Juliaan De Vriendt in 1871. Welke kunst past dan wel bij onze Vlaamse gevoelsaard? Ook hierop heeft Juliaan een onverbloemd antwoord:

(...) onze gothieke meesters (...) Zij en hunne volgelingen, tot en met Kwinten Matsijs, zijn immers de Vlaamse kunstenaars bij uitnemendheid, degenen, die het diepst gevoeld hebben en de hoogste uitdrukking schonken aan die grote innigheid van onze natuur, evenals aan die van ons leven (...) (77)

In dit licht moet de neogotische kunst van Albrecht en Juliaan De Vriendt worden begrepen en zo wordt ook duidelijk dat het decoreren van de muren in een zaal van het stadhuis van een roemrijke Vlaamse stad als Brugge, voor beide broers een taak was van het grootste belang, die een jeugdwens in vervulling deed gaan (78).

Hugo VandenBorre en Hilde Weissenborn zijn zelfstandige restaurateurs van muurschilderingen; Veerle De Houwer is bouwhistorica.

Enkele figuren van de Vrije Jaarmarkt na de reiniging: het oorspronkelijk koloriet is opnieuw zichtbaar (foto O. Pauwels)

EINDNOTEN

- (1) *Bulletin Communal*, nr. 18, 1874, p. 682.
- (2) *600 jaar Brugs stadhuis*, Vandamme - Beke pvba, Brugge, 1976, p. 12.
- (3) *Bulletin Communal*, nr. 18, 1874, p. 686 - 687.
- (4) *Bulletin Communal*, nr. 30, 10/07/1886, p. 250.
- (5) *Bulletin Communal*, nr. 31, 14/05/1887, p. 133.
- (6) SAB, *Modern archief*, doos IXA18, *Brief van de minister van Landbouw, Industrie en Openbare Werken aan het College van Burgemeester en Schepenen van Brugge*, 22/9/1886.
- (7) SAB, *Modern archief*, doos IXA18, *Brief van de schilders Florimond van Acker, E. Van Horen en L. De Pape aan het College van Burgemeester en Schepenen van Brugge*, 16/07/1886.
- (8) "Les travaux projetés par l'architecte de la ville dans la grande salle à pendentifs sont: du côté sud, le rétablissement de deux grandes fenêtres qui avaient été blindées mais dont les menaux et même une faible partie de la vitrerie avaient été conservés et la suppression du tuyau d'une cheminée qui semble avoir été construite en style Louis XV; ce tuyau traverse l'une des fenêtres blindées, il est donc étranger à la construction primitive.
Du côté ouest, le rétablissement de deux fenêtres triangulaires blindées qui primitivement prenaient jour au-dessus de la chapelle de St-Basile, mais qui ont dû être fermées par la construction de la chapelle du St-Sang à l'étage supérieur. Le rétablissement de ces fenêtres ne pourra pas être complet; il faudra se borner à les indiquer par le maintien des moulures en pierre qui sont en assez bon état de conservation.
Au milieu de ce fond, du côté ouest, s'élèvera la cheminée monumentale donnée par la Province.
Du côté nord, pas de changement.
Du côté Est (sic), la cloison en brique qui sépare la grande salle du vestibule et qui est une construction informe, de date récente disparaît pour faire place à une cloison à claire-voie avec balustres et crête en laiton qui sera d'un bel effet.
Dans la vestibule, la porte actuelle du côté sud donnant accès à l'escalier est remplacée par l'ancienne porte dont une bonne moitié existe encore engagée dans la maçonnerie.
Du côté Est (sic), la porte donnant accès au dépôt des archives est maintenue et reçoit une décoration en harmonie avec les dispositions de la salle. (...)
La voûte à pendentifs en bardeaux est prolongée dans le vestibule, semblable à la voûte qui existe dans la grande salle."
Uit *Bulletin Communal*, nr. 9, 04/06/1887, p. 199.
- (9) *Bulletin Communal*, nr. 9, 04/06/1887, p. 200.
- (10) *Bulletin Communal*, nr. 9, 04/06/1887, p. 202.

- (11) *600 jaar Brugs stadhuis*, Vandamme – Beke pvba, Brugge, 1976, p. 12.
- (12) *600 jaar Brugs stadhuis*, Vandamme – Beke pvba, Brugge, 1976, p. 13.
- (13) SAB, *Modern archief*, doos IXA18, *Brief van Albrecht De Vriendt aan het College van Burgemeester en Schepenen*, 26/01/1888.
- (14) 'Les événements mémorables reproduits sur les murs de la salle ne doivent ils pas avoir une certitude historique indiscutable et être inscrits dans les annales authentiques de la commune? Ne convient il pas de limiter les sujets aux faits historiques antérieurs à l'année 1441, vu qu'il résulte des comptes de la ville, qu'en cette année les murs de la chambre échevinale furent polychromés par Janne Van Thielt?'
- Uit SAB, *Modern archief*, doos IXA19, *Rapport van de commissie voor Schone Kunsten over het programma der muurschilderingen in de Gotische Zaal*, 09/03/1888.
- (15) SAB, *Modern archief*, doos IXA19, *Rapport van de commissie voor Schone Kunsten over het programma der muurschilderingen in de Gotische Zaal*, 09/03/1888.
- (16) SAB, *Modern archief*, doos IXA19, *Rapport van de commissie voor Schone Kunsten over het programma der muurschilderingen in de Gotische Zaal*, 09/03/1888.
- (17) Offerte van Albrecht De Vriendt:
- La décoration de la grande salle de l'hôtel de ville retracerait les principaux faits et souvenirs qui caractérisent les différentes périodes de l'histoire de Bruges, de sa splendeur et de ses luttes pour la conservation de ses franchises. (...)*
- 1° *Période Communale: La bataille de Courtray, ou bien: le retour des armées victorieuses à Bruges 1302*
16 m x 2,89
- 2° *Période féodale: Thierry d'Alsace déposant à la Chapelle de St Basile les reliques du St Sang 1190*
4m x 2,89
- 3° *Période Bourguignonne: Institution de l'ordre de la toison d'or 1430*
4m x 2,89
- 4° *Les magistrats de Bruges visitant l'atelier de Jean Van Eyck 1431*
1m90 x 2,89
- 5° *Les magistrats et la commune de Bruges renouvelant les privilèges de la hanse teutonique 1307*
1m90 x 2,89
- 6° *Philippe d'Alsace donnant à la ville de Bruges sa première charte ou bien: l'Institution du franc de Bruges*
1m90 x 2,89
- 7° *Louis de Male posant la première pierre de l'hôtel de ville*
1m x 2,89
- 8° *Van Maerlant*
1m x 2,89

9 ° *Frise autour de la salle: les premiers apôtres de la Flandre, les principaux comtes, les héros, artistes et savants*

<i>Bataille de Courtrai</i>	\$	24000
<i>Toison d'or</i>		8000
<i>St Sang</i>		8000
<i>Van Eyck</i>		4000
<i>La hanse teutonique</i>		4000
<i>Philippe d'Alsace</i>		4000
<i>Louis de Male</i>		2000
<i>Van Maerlant</i>		2000
<i>Frise</i>		24750
<i>Partie décorative</i>		19000
	\$	95750

Uit : SAB, *Modern archief*, doos IXA18, *Offerte van Albrecht De Vriendt*, 12/03/1888.

- (18) SAB, *Modern archief*, doos IXA19, *Rapport van de commissie voor Schone Kunsten over het programma der muurschilderingen in de Gotische Zaal*, 09/03/1888.
- (19) SAB, *Modern archief*, doos IXA18, *Offerte van Albrecht De Vriendt*, 12/03/1888.
- (20) SAB, *Modern archief*, doos IXA18 - IXA19, *Algemeen lastenboek voor de restauratie van de 'Gotische Zaal'*, 10/05/1888.
- (21) SAB, *Modern archief*, doos IXA18 - IXA19, *Algemeen lastenboek voor de restauratie van de 'Gotische Zaal'*, 10/05/1888.
- (22) SAB, *Modern archief*, doos IXA18 - IXA19, *Algemeen lastenboek voor de restauratie van de 'Gotische Zaal'*, 10/05/1888.
- (23) SAB, *Modern archief*, doos IXA18 - IXA19, *Verslag van de vergadering over het lastenboek voor de restauratie van de 'Gotische Zaal'*, 10/05/1888.
- (24) SAB, *Modern archief*, doos IXA18, *Lastenboek voor de restauratie van de 'Gotische Zaal'*, 1890.
- (25) SAB, *Modern archief*, doos IXA18 - IXA19, *Verslag van de vergadering over het lastenboek voor de restauratie van de 'Gotische Zaal'*, 10/05/1888.
- (26) SAB, *Modern archief*, doos IXA18, *Lastenboek voor de restauratie van de 'Gotische Zaal'*, 1890.
- (27) SAB, *Modern archief*, doos IXA18, *Lastenboek voor de restauratie van de 'Gotische Zaal'*, 1890.
- (28) SAB, *Modern archief*, doos IXA18, *Lastenboek voor de restauratie van de 'Gotische Zaal'*, 1890.
- (29) SAB, *Modern archief*, doos IXA18 - IXA19, *Uittreksel van de gemeenteraadzitting van 7 september 1891*, 13/9/1891.
- (30) SAB, *Modern archief*, doos IXA18, *Lastenboek voor de restauratie van de 'Gotische Zaal'*, 1890.
- (31) SAB, *Modern archief*, doos IXA18, *Niet gedateerde offerte voor de schouw*, s.d.
- (32) SAB, *Modern archief*, doos IXA8, *Afrekening voor de glasramen, door Louis Delacenserie*, 14/11/1900.
- (33) SAB, *Modern archief*, doos IXA18, *Verslag zitting gemeenteraad 9/10/1897, (9/10/1897), s. fol.*

- (34) SAB, *Modern archief*, dozen IXA18 - IXA19, *Algemeen lastenboek voor de restauratie van de 'Gotische Zaal'*, (10/05/1888), s. fol. Vrije jaarmarkt, detail na restauratie (foto O. Pauwels)
- (35) SAB, *Modern archief*, doos IXA19, *Brief van architect Delacenserie aan het College van Burgemeester en Schepenen*, (2/4/1901), s. fol.
- (36) SAB, *Modern archief*, doos IXA19, *Afrekening voor de lambrisering, door Louis Delacenserie*, 16/03/1898.
SAB, *Modern archief*, doos IXA19, *Offertes van Devriendt-Scourion voor het Houtwerk*, 26/10/1899.
- (37) SAB, *Modern archief*, dozen IXA18 - IXA19, *Brief van het College van Burgemeester en Schepenen aan Louis Delacenserie*, 20/1/1904.
- (38) SAB, *Modern archief*, dozen IXA18 - IXA19, *Bestek van de stadsingenieur voor de verlichting*, 07/03/1904.
SAB, *Modern archief*, dozen IXA18 - IXA19, *Lastenboek van Louis Dela Censerie voor de verlichting*, 10/03/1904.
SAB, *Modern archief*, dozen IXA18 - IXA19, *Brief van architect Louis Dela Censerie aan het Schepencollege*, 10/03/1904.
- (39) SAB, *Modern archief*, doos IXA19, *Brief van het College van Burgemeester en Schepenen aan Delacenserie*, 11/10/1899.
SAB, *Modern archief*, doos IXA19, *Brief van Delacenserie aan het College van Burgemeester en Schepenen*, 13/10/1899.
SAB, *Modern archief*, doos IXA19, *Uittreksel van de gemeenteraadszitting van 22/09/1900*, 22/09/1900.
- (40) A ROHM W-VI, dossier W 00077, *Document over de beelden van Jules Anthone*, 4/9/1904.
SAB, *Modern archief*, doos IXA 18, *Offerte van Joseph Grossé*, 29/10/1906.
SAB, *Modern archief*, doos IXA18, *Klacht van de Brugse Kunstborduursers*, 6/12/1906.
- (41) SAB, *Modern archief*, dozen IXA18 - IXA19, *Brief van architect Louis Dela Censerie over het verloop der werken*, 3/3/1892.
- (42) SAB, *Modern archief*, dozen IXA18 - IXA19, *Brief van Louis Delacenserie aan het College van Burgemeester en Schepenen van Brugge*, 3/3/1892.
- (43) SAB, *Modern archief*, dozen IXA18 - IXA19, *Algemeen lastenboek voor de restauratie van de 'Gotische Zaal'*, 10/05/1888.
- (44) SAB, *Modern archief*, dozen IXA18 - IXA19, *Rapport van de 'Commission des travaux'*, 01/05/1888.
- (45) '2 parties de chaux coulie
2 parties marle blanche
5 parties gravier de Rhin (sable)
1 partie de marbre broyé et bourré en quantité nécessaire pour la couche inférieure seulement'
Uit: SAB, *Modern archief*, doos IXA19, *Resolutie van Albrecht De Vriendt en Louis Delacenserie*, 29/7/1892.
- (46) Met dank aan de heer Demoor, stadsarchitect van Brugge, voor de verklaring van deze term.

- (47) SAB, *Modern archief*, doos IXA19, *Resolutie van Albrecht De Vriendt en Louis Delacenserie*, 29/7/1892.
- (48) A ROHM-WVL, Dossier W 00077, *Inspectieverslag na voltooiing gewelfschilderingen door Albrecht De Vriendt*, 13/01/1894.
- (49) SAB, *Modern archief*, doos IXA18, *Verslag van Louis Delacenserie aan het Schepencollege*, 15/01/1894.
- (50) SAB, *Modern archief*, doos IXA18, *Brief van Louis Delacenserie aan het Schepencollege*, 08/01/1894.
- (51) *600 jaar Brugs stadhuis*, Vandamme – Beke pvba, Brugge, 1976.
- (52) A ROHM-WVL, Dossier W 00077, *PV oplevering restauratie*, 0/08/1895), s. fol.
- (53) A ROHM-WVL, Dossier W 00077, *Brief van de Koninklijke Commissie voor Monumenten aan de minister*, 02/03/1896.
- (54) A ROHM-WVL, Dossier W 00077, *Brief van de Koninklijke Commissie voor Monumenten aan de minister*, 04/04/1896.
- (55) SAB, *Modern archief*, doos IXA19, *Brief van Louis De La Censerie aan het Schepencollege*, 8/10/1896.
- (56) SAB, *Modern Archief*, doos IXA18, *Map 'Contrats relatifs à la décoration', contract ter uitbreiding van het programma der muurschilderingen'*, 22/11/1897.
- (57) SAB, *Modern archief*, doos IXA18, *Brief van Louis Delacenserie aan Albrecht De Vriendt*, 17/10/96.
- (58) SAB, *Modern archief*, doos IXA18, *Uittreksel zitting gemeenteraad*, 29/10/1898.
- (59) A ROHM-WVL, Dossier W 00077, *Brieven van de Koninklijke Commissie voor Monumenten aan de minister*, 12/04/1900 en 09/08/1900.
DONNET, F., *In Memoriam Albrecht De Vriendt*, Anvers, 1900.
- (60) A ROHM-WVL, Dossier W 00077, *Correspondentie van de Koninklijke Commissie voor Monumenten*, 12/04/1900.
- (61) A ROHM-WVL, Dossier W 00077, *Correspondentie van de Koninklijke Commissie voor Monumenten*, 16/01/1901, 27/08/1904, 01/10/1905.
- (62) Van in het begin van de pleisterwerken gaf de structuur van de pleister stof tot felle discussies tussen Albrecht de Vriendt en de uitvoerder van de werken. Uit de verslagen blijkt dat het de bedoeling was een vrij gladde oppervlakte te verkrijgen.
- (63) Zoals 4g deoxycholaat zuur, 5ml tri ethanol amine, 1,3g tylose en 100ml gedemineraliseerd water, uit: WOLBERS, R., *Notes for workshop on new methods in the cleaning of paintings*, Richard C. Wolbers and the J. Paul Getty Trust, 1990.
KOLLER, J., *Cleaning of a nineteenth-century painting with deoxycholate soap: mechanism and residue studies*, in *Preprints of the Contributions to the Brussels Congress, 3-7 September 1990, Cleaning, Retouching and Coatings*, IIC, London, 1990, p. 106-110.
- (64) VAN CLEVEN J. e.a., *Neogotiek in België*, Tielt, Lannoo, 1994, p. 33.
- (65) DE MONT, P., *Koppen en Busten*, Brussel, Lamertin, 1903, p. 82.
- (66) DE MONT, P., *Koppen en Busten*, Brussel, Lamertin, 1903, p. 82.
- (67) DE MONT, P., *Koppen en Busten*, Brussel, Lamertin, 1903, p. 82.
- (68) DE GRAEF G., *Nos artistes Anversois*, Anvers, s.e., 1898, p. 244
- (69) DE MONT, P., *Koppen en Busten*, Brussel, Lamertin, 1903, p. 79.
PEETERS D., *Juliaan De Vriendt*, Antwerpen, Vlaamsche Boekcentrale, s.d., p. 7-9
- (70) DE MONT, P., *Koppen en Busten*, Brussel, Lamertin, 1903, p. 83.
- (71) DE MONT, P., *Koppen en Busten*, Brussel, Lamertin, 1903, p. 89.
- (72) DE MONT, P., *Koppen en Busten*, Brussel, Lamertin, 1903, p. 94-96.
- (73) DE MONT, P., *Koppen en Busten*, Brussel, Lamertin, 1903, p. 91-98.
- (74) DE MONT, P., *Koppen en Busten*, Brussel, Lamertin, 1903, p. 98.
- (75) PEETERS, D., *Juliaan De Vriendt*, Antwerpen, Vlaamsche Boekcentrale, s.d., p. 41.
- (76) PEETERS, D., *Juliaan De Vriendt*, Antwerpen, Vlaamsche Boekcentrale, s.d., p. 39-41, 93-94.
- (77) PEETERS, D., *Juliaan De Vriendt*, Antwerpen, Vlaamsche Boekcentrale, s.d., p. 94
- (78) DE MONT, P., *Koppen en Busten*, Brussel, Lamertin, 1903, p. 77.

HUGO VANDENBORRE en HILDE WEISSENBORN zijn zelfstandige muurschilderingenrestaurateurs en VEERLE DE HOUWER is bouwhistorica.

Nr. 100
Bijlage bij
M&L 18/5
september-
oktober
1999

►
100 jaar
kantoren
1900-2000
Bureau
'President'
in 1950
ontworpen door
W.F. Van Osselen

Literatuur

Marjan Buyle

ZO GOED ALS OUD. DE ACHTERKANT VAN HET RESTAUREREN

Niet echt heel recent, maar lezenswaard is het essay van Nicole Ex, dat in 1993 gepubliceerd werd als bewerking van haar proefschrift *Schone Schijn*. Aan restauratietheorie en -ethiek zijn al tal van artikelen gewijd, maar een overzicht van deze maar al te complexe problematiek ontbrak. Op dit ogenblik wordt op Europees niveau de nog summiere *Code of Ethics. Professional Guidelines* van de ECCO aangevuld en herschreven. Het interessante aan het boek van Nicole Ex is dat bijna probleemloos het woord 'kunstwerk' in haar betoog kan vervangen worden door 'monument', omdat de ethische problematiek praktisch dezelfde is. Keuzes, die gemaakt worden vóór de aanvang van elke restauratie, moeten niet alleen in de restauratie-optie geformuleerd, maar tegelijkertijd grondig geëvalueerd en vooral geargumenteed kunnen worden. Bij elke restauratie dienen keuzes gemaakt te worden, omdat geen enkel kunstwerk of monument hetzelfde is als een ander en er dus geen standaardoplossingen bestaan.

In zijn voorwoord merkt professor van de Wetering op dat nationale en internationale organisaties zich al decennia lang bezighouden met de formulering van restauratiecodes, waarbij het interessant is om te constateren dat ondanks de enorme diversiteit van al wat we 'cultureel erfgoed' noemen, de restauratie-ethische normen in principe gelijk zijn. Dat wil zeggen dat in de diverse codes (Charter van Venetië, Charter van Kopenhagen, ECCO-Professional Guidelines, Document van Pavia) eenzelfde deontologie wordt voorgesteld, of het nu gaat om een oude klok, een archiefdocument of het inmiddels beruchte schilderij van Barnett Newman *Who's afraid of Red, Yellow and Blue?*

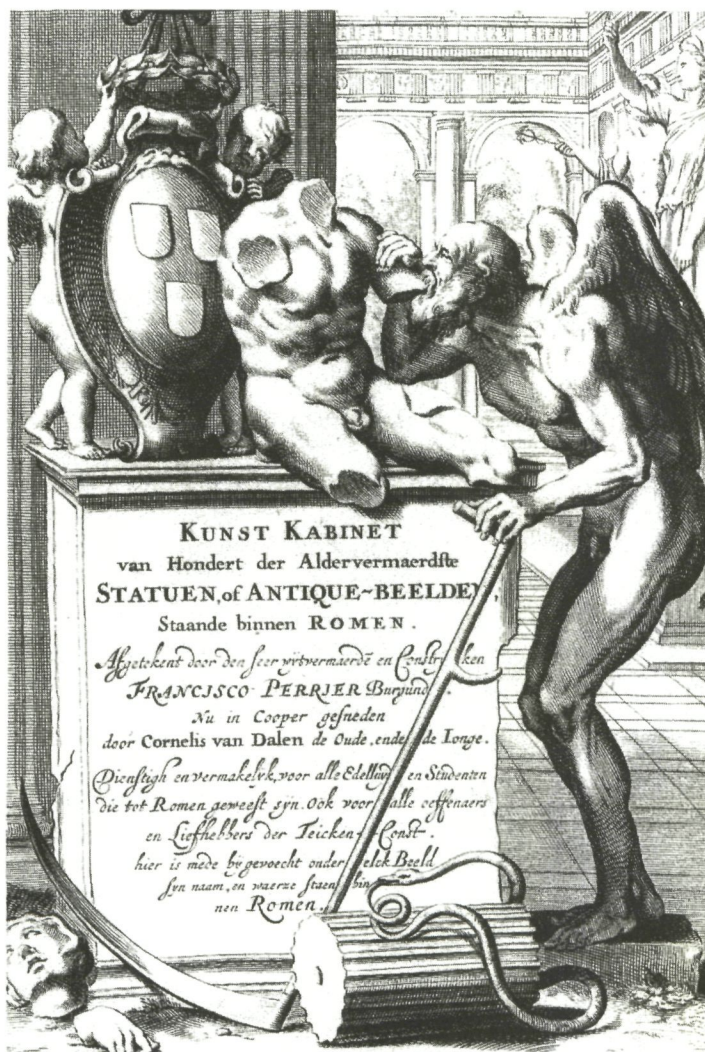
Men zal zich herinneren dat dit werk door een vandaal werd ingekerfd en door de 'restaurateurs' gewoon herschilderd werd, alhoewel eigenlijk 95% van het werk onbeschadigd was.

Begrippen als respect voor de integriteit van het kunstwerk, de documentering van de ingreep en de reversibiliteit van de behandeling zijn sleutelbegrippen, die inherent zijn aan elke ingreep.

Naar aanleiding van de Nederlandse opera *Chiuso per restauro* schreef de recensent Kasper Jansen volgende bedenkingen, die zo treffend de hele problematiek illustreren dat we deze graag integraal citeren:
'Heeft een kunstwerk recht op een eigen natuurlijk leven van jeugd, ouderdom en dood? Of mag een kunstwerk kunstmatig in leven worden

gehouden door de werking van de tijd uit te schakelen? Is een kunstwerk een willoos of hulpeloos object, potentieel slachtoffer van diefstal, beschadiging en 'vervalsende' restauratie? Of zou een kunstwerk in plaats van conservering juist recht hebben op passieve euthanasie (het verbod op restauratie) of zelfs op actieve levensbeëindiging (moedwillige vernietiging)? Mag schoonheid sterven of kan die worden verplicht tot eeuwig leven?'

Materie is onderhevig aan verval. Dit geldt ook voor kunstwerken. We kunnen het verval, of een zekere graad van verval, accepteren of we kunnen maatregelen nemen om het voorwerp desalniettemin te behouden en het verder verval tegen te houden. Restaurateurs kunnen de degradatie vertragen met technische hulpmiddelen, maar het verval volledig uitsluiten

F. Perrier
Vader Tijd
als vernietiger,
1637.

is onmogelijk.

Er zijn eerst en vooral de chemisch-fysische oorzaken van verval. Dit zijn de natuurlijke verouderingsprocessen die inherent zijn aan het gebruikte materiaal, zoals het transparant worden van olieverf of het vergelen van vernissen door oxydatieprocessen. Ook externe factoren spelen hierbij een rol: luchtverontreiniging, vochtigheidsgraad, klimatologische schommelingen, inwerking van het licht. Met conservering, zowel preventieve als curatieve, kan men dit soort verval afremmen.

Tweede soort zijn de mechanische oorzaken van verval, waar niet de natuur maar de mens de hoofdrol speelt. Hier gaat het om al dan niet moewillige beschadiging, externe factoren als brand en oorlogen, verwaarlozing of, vreemd genoeg, het tegenovergestelde: een teveel aan aandacht (de vernietigende gevolgen van massatoerisme zoals bijvoorbeeld in de prehistorische grotten of de tempels in Egypte, een te grote interesse die onrechtstreeks leidt tot diefstal en kunsthandel) en interventionisme (het ingrijpen waar het niet strikt nodig is, het nemen van te verregaande of verkeerde restauratie-opties). Tenslotte wordt het verval in de hand gewerkt door wijzigingen in smaak en opvattingen: het uitkalken van de muurschilderingen na de reformatie, het vernielen van kunstwerken om ideologische redenen zoals de beeldenstormen van de 16de eeuw, de ongewilde 'beeldenstorm' van het postconcliaire tijdperk, het vernielen van kunstwerken om politieke redenen in het kader van 'etnische zuiveringen', het overschilderen van 'onzedelijke' voorstellingen...

Men kan het verval afremmen door het kunstwerk te conserveren of te restaureren, al is in de praktijk de grens tussen conserveren en restaureren moeilijk af te lijnen. De grote verdienste van dit essay is de omschrijving van het begrip 'authenticiteit'. Wat is nu eigenlijk die 'authenticiteit' van het kunstwerk, een begrip waar te pas en te onpas mee geschermd wordt: er is de materiële authenticiteit, de conceptuele authenticiteit,

de functionele authenticiteit, de ahistorische en de historische authenticiteit. Met al deze vormen heeft de restaurateur te maken met het bepalen van zijn restauratie-optie. Elke behandeling veronderstelt een keuze, waarbij aan een bepaalde vorm van authenticiteit de voorkeur wordt gegeven.

Wanneer men over authenticiteit spreekt, gaat het meestal om de materiële authenticiteit. Hiermee wordt het originele materiaal en de verwerking ervan door de maker van het kunstwerk. De conceptuele authenticiteit ligt in de bedoeling, de intentie van de kunstenaar. Dit is een begrip dat vooral bij restauratie van de moderne kunst belangrijk is. Een extreem voorbeeld hiervan is het *Portret van de kunstenaar als vogelvoervan* van Dieter Roth, dat in chocolade gemaakt is en bedoeld om na verloop van tijd opgegeten te zijn... Het verval en de vergankelijkheid van dergelijke kunstwerken liggen in hun concept besloten. De functionele authenticiteit heeft dan weer te maken met het gebruik van het kunstvoorwerp. Dit is een evoluerend begrip, omdat een object zijn oorspronkelijke, meestal rituele functie kan verliezen en dan niet langer om zijn bruikbaarheid, maar bijvoorbeeld om zijn esthetische kwaliteiten wordt gewaardeerd: een religieus beeld dat een museumstuk wordt. De ahistorische en historische authenticiteit gaan over de vraag welk tijdstip of periode van de geschiedenis men kiest om naar 'terug te keren'. Ahistorische authenticiteit bij een restauratie is het terugbrengen van het object naar de staat waarin het zich bevond bij het verlaten van het atelier. Hierbij wordt dan eigenlijk de hele latere geschiedenis van het kunstwerk ontkend of niet belangrijk gevonden. Het teruggaan naar deze oorspronkelijke staat is trouwens een vrij onbereikbare illusie, gezien de reeds genoemde natuurlijke degradatie van de materialen. Het effect dat de kunstenaar nastreefde, wordt in deze visie als prioritair beschouwd. Dit is bijvoorbeeld de optie die voor de schilderingen in de Sixtijnse kapel werd gekozen, al moet zo'n visie ook met

schildertechnische argumenten degelijk worden onderbouwd, hetgeen misschien in dit geval niet voldoende uit de verf kwam. Als men integendeel de voorrang wil geven aan de historische authenticiteit, kiest men voor het zichtbaar laten van de geschiedenis die het kunstwerk heeft ondergaan. Het werk als historisch document is hier dan prioritair. Hier speelt de vraag naar de evaluatie van vroegere ingrepen, welke ingrepen moeten bewaard blijven en welke niet. Schade aangebracht door vandalisme bijvoorbeeld zal hier – meestal – niet onder vallen.

De vorm van authenticiteit, die men prioritair acht bij het opmaken van de restauratie-optie, is een moeilijke keuze, die heel wat voorafgaandelijk denkwerk en onderzoek vereist. Het is nu eenmaal onmogelijk om al deze vormen te combineren. Van de restaurateur wordt dan ook een gefundeerde keuze en een onderbouwde argumentatie verwacht.

In dit tijdperk, waar 'derestauratie' zo in de mode is, moeten we ons hoeden voor al te simpele gemakkelijksoplossingen. Elke behandeling is uniek, zoals elk kunstwerk uniek is. Soms – en dit is in het recente verleden maar al te vaak gebeurd – is een wegnemen van alle vroegere ingrepen gewoon een aanslag op de integriteit van het kunstwerk of wat daar nog van over is. Elke restauratiebehandeling heeft ingrijpende consequenties voor het origineel. De integriteit van het authentieke materiaal moet bewaard worden, maar daarnaast blijft de keuze tussen trouw aan de intentie van de kunstenaar (conceptuele authenticiteit), trouw aan de oorspronkelijke functie van het kunstwerk (functionele authenticiteit), trouw aan de originele eenheid van het werk (ahistorische authenticiteit) of de trouw aan de levensgeschiedenis van dit object (historische authenticiteit). Als restaurateur moet men dit alles overdacht en besproken hebben, voordat de behandeling begint. De opdrachtgever of de eigenaar hebben het recht om dit op voorhand te weten en er hun visie op te geven.

Meer dan ooit moet een restaurateur van deze tijd zijn handelwijze overdenken en argumenteren.

Om te besluiten nog even deze subjectieve bedenking van Jos Deuss: *'We moeten wel voor ogen houden dat elk werkstuk, zoals alles in het leven, gedoemd is tot verval. Restaurateurs kunnen dit proces met technische hulpmiddelen vertragen, maar we missen de mogelijkheid het te voorkomen. Misschien is dit niet zo erg als het lijkt. Veel oude schilderijen zijn nu mooier dan toen ze werden gemaakt: voor een kunstwerk is de tijd een natuurlijke metgezel.'*

Bibliografie

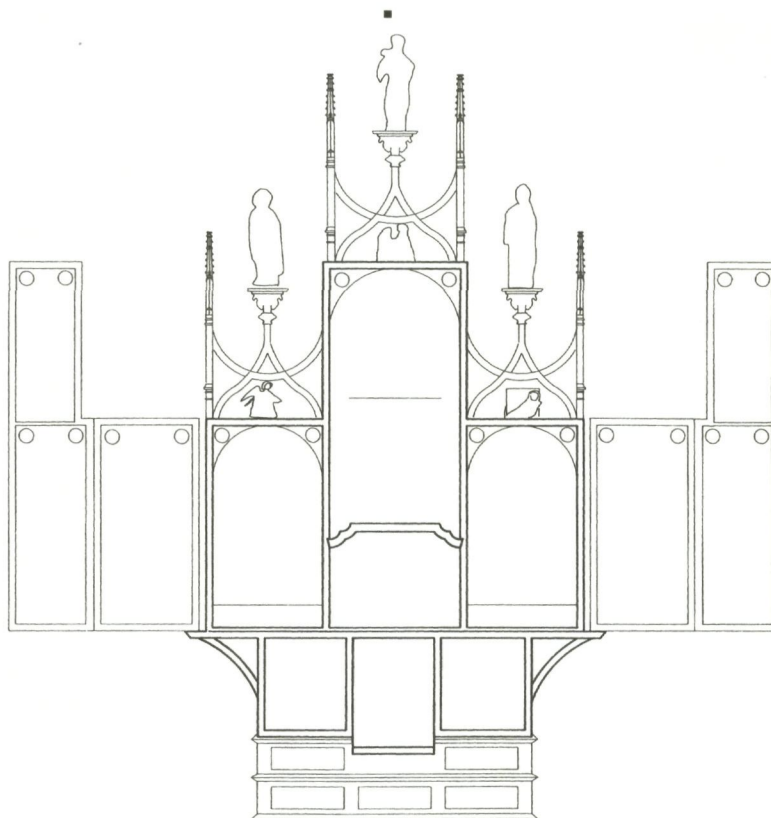
Nicole Ex, *Zo goed als oud. De achterkant van het restaureren*, Amsterdam, 1993.

Marjan Buyle

VLAAMSE RETABELS AAN DE NEDERRIJN

Zopas verscheen een interessante studie over twee Antwerpse retabels, het Jorisretabel in de Nicolaïkerk van Kalkar en het Annaretabel van Adrian van Overbeck in de kerk van Kempen. In het Rijngebied waren in de 15de en 16de eeuw bloeiende beeldsnijders en schildersateliers bedrijvig in Kalkar, Kleve en Wesel. Maar niet alleen deze lokale ateliers leverden retabels af voor de kerkversiering, ook talrijke schenkers bestelden werken in 'buitenlandse' ateliers en dan vooral in Antwerpen. In de streek Nordrhein-Westfalen zijn talrijke Antwerpse retabels bewaard gebleven, die nog betrekkelijk weinig bestudeerd zijn.

De bijdrage van Wilfried Hansmann beschrijft het Jorisretabel van Kalkar, dat vooral wat polychromie betreft een uitzonderlijk gaaf bewaard voorbeeld is van het Antwerps vakmanschap. Door de hoge staat van vervuiling was er van dit raffinement niet veel meer te zien, maar door de

recente conserveringsbehandeling door de restaurateurs van het *Rheinischen Amt für Denkmalpflege* kwam deze opvallende kwaliteit opnieuw aan het licht. De constructie en de polychromie van de retabelbak worden grondig uiteengezet, met verduidelijkende tekeningen, schema's en haarscherpe foto's. Ook alle polychromietechnieken zijn grondig beschreven en uitgetekend. Het retabel wordt uitstekend gesitueerd in de productie van die tijd en de mogelijke inspiratiebronnen, vooral in de vorm van gravures die binnen de ateliers circuleerden, zijn bestudeerd. De geschilderde luiken van dit retabel werden onderzocht met infraroodopnamen, waardoor de ondertekening zichtbaar wordt, die dan kan vergeleken worden met tekeningen uit die periode.

Godehard Hoffmann onderzoekt het Annaretabel van Kempen, waarvan de maker bij name gekend is, hetgeen vrij uitzonderlijk is in de nog grotendeels anonieme retabelproductie. Adrian van Overbeck is een begaafde Antwerpse maniërist, die aan het

hoofd staat van een uitgebreid atelier met talrijke gezellen en leerlingen. Het bestellingscontract uit 1513 tussen de Annabroederschap van Kempen en de Antwerpse schilder is bewaard gebleven. Met behulp van de infraroodtechniek en door middel van rigoureuze stijlkritiek kon uitgemaakt worden dat deze Adrian van Overbeck kan geïdentificeerd worden met de anonieme meester met de noodnaam *Meester van de Antwerpse kruisiging*, een kwaliteitsvolle triptiek die bewaard wordt in het Antwerpse Maagdenhuismuseum. Het atelier van Overbeck specialiseerde zich in het aannemen van opdrachten voor omvangrijke retabels, zoals dat van de Pieterskerk in Dortmund en dat van de heilige Victor in Schwerte, die beide een dubbel paar luiken hebben. Het atelier is rond 1520 zo succesrijk, dat het eigen aandeel van Adrian van Overbeck steeds kleiner wordt en hij het grootste deel van het werk aan zijn medewerkers overlaat. Wél is zijn hand altijd te herkennen in de ondertekeningen van de geschilderde luiken, waar hij de ontwerpen steeds zelf blijft tekenen.

Het boek is zeer logisch opgebouwd volgens een duidelijke onderzoeksstructuur en is zeer goed geïllustreerd met talrijke uitgelezen opnames van algemene overzichten en detailopnames.

Spätgotik am Niederrhein van Wilfried Hansmann en Godehard Hoffmann verscheen als deel 35 van de reeks *Beiträge zu den Bau- und Denkmälern im Rheinland*, uitgeverij J.P. Bachem Verlag in Keulen, 1999.

Jo Braeken

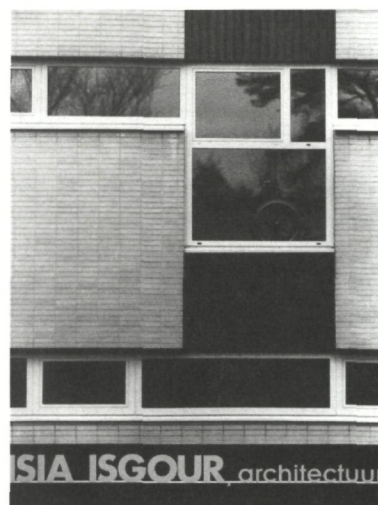
ISIA ISGOUR

Ter gelegenheid van een overzichtstentoonstelling die deze zomer aan het oeuvre van architect Isia Isgour werd gewijd in het voormalig mijngebouw van Houthalen-Helchteren, werd een bescheiden maar niet minder fraai verzorgde catalogus uitgegeven, *Isia Isgour, architectuur*. Deze kan als architectuurgids gebruikt worden, niet alleen voor de architectuurroute die in Houthalen rond Isgour's realisaties werd uitgestippeld, maar ook in de andere Limburgse gemeenten, de Antwerpse en de Brusselse agglomeratie, waar werk van Isgour te bekijken valt.

De in Wit-Rusland geboren joodse immigrant Isia Isgour (Minsk 1913) studeerde in 1935 als architect af aan de Brusselse *Académie Royale des Beaux-Arts* en in 1946 als urbanist aan de U.L.B. In dienst van de Generale Maatschappij realiseerde hij diverse gebouwen voor de Limburgse steenkoolmijnen. Isgour ontpopte zich als modernist en verscheen meerdere malen in de architectuurtijdschriften van de jaren '50 en '60. Zijn werk in Limburg is zowel op architectonisch als stedenbouwkundig gebied van grote invloed geweest. In Brussel realiseerde hij naast appartementsgebouwen een achttal belangrijke kantoorgebouwen.

Van 1948 tot 1957 was Isgour intensief aan het werk in de mijn-cité van Houthalen. Naast een 20-tal woningen kreeg hij de opdracht voor verschillende openbare gebouwen, te beginnen met het scholencomplex voor lager en kleuteronderwijs. Vooral het kleuterschooltje, elk klasje met eigen ingang en sanitair, toont aan hoezeer Isgour zijn gebouwen vanuit de gebruiker bedacht en dit ook naar zijn opdrachtgevers wist over te brengen.

Daar waar de eerste ontwerpen nog klassiek van vormgeving zijn, maar inhoudelijk zeer doordacht, evolueert Isgour vanaf zijn ontwerp voor het casino naar een heldere en zuivere architectuur waarin de principes van de modernen maximaal aan bod komen: gebouwen in het groen, zui-

delijk georiënteerd met veel licht en lucht, zoals het zusterklooster en de phalanstère in '56, de avonturen-speelplaats voor de lagere school, een speelplaats voor de kleuters en de mijnwerkersschool – een betonstructuur ingevuld met silexplaten en veel glas – in '57. Zijn ontwerp voor de kerk van de Meulenberg, die het hoogtepunt had moeten worden van zijn architecturale ingrepen, wordt in dezelfde jaren, omwille van de algemene crisis en controverse rond het plan, afgevoerd.

De opdracht voor het sanatorium Sint-Barbara, in de bossen van Lanaken, verwierf Isgour als laureaat van de daarvoor uitgeschreven wed-

▼
Genk, sportcentrum
(E. Vandorenlaan 144)

strijd. Het werd een zeer helder gebouw, ook organisatorisch, met een duidelijke invloed van Alvar Aalto's tuberculosasanatorium van Paimio uit de jaren '30.

Via zijn werk voor de mijnmaatschappijen kreeg Isgour later opdrachten voor onder meer het sportcentrum in Genk, één van de eerste en enige schaaldakconstructies in België, en het Cultureel Centrum in Hasselt. Hij overleed tijdens de bouw van dit laatste in 1967.

Isia Isgour, architectuur
auteur: Sus Driessen
uitgave: vzw Culturele Centra
Houthalen-Helchteren, 40 p.
prijs: 250,-BF
Tel. 011/60.06.30

Marjan Buyle

DE MIDDELEEUWSE BEDEVAARTSWEG NAAR SANTIAGO DE COMPOSTELA

Kort na de ontdekking van het graf van apostel Jacobus in 813 kwam een bedevaart op gang, die de hele middeleeuwen zou beheersen en tot op de dag van vandaag een ongekennde fascinatie betekent voor de hedendaagse pelgrim en cultuurminner. In de haar gekende vlot leesbare stijl neemt Mireille Madou, eminente kunsthistorica die de 'camino' zelf ettelijke keren volgde, ons mee vanaf de bergpas van de Somport in de Pyreneeën over Aragon, de Rioja, het rijke Castilië, de dorre hoogvlakten van de Tierra de campos, Leon en tenslotte het altijd groene Galicië met als eindpunt Santiago de Compostela. Voor de vermoeide pelgrim wacht hier de Romaanse Sint-Jacobskerk met het eeuwenoude beeld van de heilige, de prachtige Romaanse portaalsculpturen en de imposante barokke westgevel. De kunstproductie langs de weg van Sint-Jacob, opgebouwd vanaf de 10de eeuw, was vooral zeer vruchtbaar in de twaalfde eeuw. Getuige hiervan de talloze Romaanse kerkjes en bede-

huizen die langs de weg verspreid liggen. Ook de gotische stijl liet meesterwerken na, zoals de monumentale kathedralen van Burgos en Leon. Schitterende kloosterpanden uit de 16de eeuw en creaties in Spaanse barok van de 17de en 18de eeuw vervolledigen het beeld. De 19de en 20ste eeuw maakten zich vooral verdienste-lijk door het restaureren van dit immense en unieke patrimonium.

Voor de terugreis wordt gekozen voor de kustweg door Asturië, die ons laat kennismaken met de Visigotische kunst en met de unieke muurschilderingen van het kerkje in Gaceo in de Llanada van Alava, om tenslotte over de pas van Ibaneta de verschillende Franse bedevaartswegen te vervoegen. Het boek in handig formaat en met aantrekkelijke foto's en lay-out is geen droge opsomming van alle bezienswaardigheden en streeft ook geen volledigheid na. Daarvoor is het kunstbezit langs de weg te uitgebreid. Of zoals de auteur het verwoordt: "Elke pelgrim kiest zijn eigen weg". Van elke site worden de bijzonderheden en legendes verteld en de meest kenmerkende kunstwerken aangestipt. Prettig voor de kunstminnende reiziger is het groot aantal Vlaamse kunstwerken, dat hij op zijn reis zal ontmoeten: Antwerpse retabels, keurig gemerkt met het 'Antwerpse handje', Mechelse Jezuskindjes, 'popjes' (de karakteristieke beeldjes van kleine afmetingen en met ronde poppengezichtjes), en zoveel meer. Zelfs voor mensen die niet de 'palster ende scerpe nemen', zoals in de middeleeuwen de bedevaarder met zijn pelgrimsstaf en lederen reistas omschreven werd, is dit een uiterst leesbaar en interessant boek. Het werd opgedragen aan de onlangs overleden Maurits Smeyers, "pelgrim op deze aarde, burger van het Hemels Jeruzalem", met wie we zelf als student deze onvergetelijke bedevaartsweg mochten ondernemen.

Mireille Madou, *De weg naar Santiago de Compostela. Kunst en cultuur*, 1999, uitgegeven door Davidsfonds/Leuven.

Jo Braeken

DE KEUZE VAN M&L

L'Histoire de l'architecte

Louis Callebat (red.)

Parijs, Flammarion, 1998, 287 p.,
ISBN 2-08-013902-9

Historisch overzicht van het beroep van architect, vanaf de klassieke oudheid tot vandaag, met aandacht voor zijn maatschappelijke status, zijn relatie tot cliënteel en politiek gezag, zijn realiteit en zijn dromen, zijn rol in de bouwtechnische evolutie.

Vincenzo Scamozzi (1548-1616)

Rainald Franz

Petersberg, Michael Imhof Verlag,
1999, 144 p., ISBN 3-932526-21-X

Monografie over het bouwkundige en theoretische oeuvre van Vincenzo Scamozzi, architect in de Veneto en Venetië op de overgang van renaissance naar barok, erfgenaam van Palladio en auteur van het invloedrijke tractaat *Idea dell'Architettura Universale*.

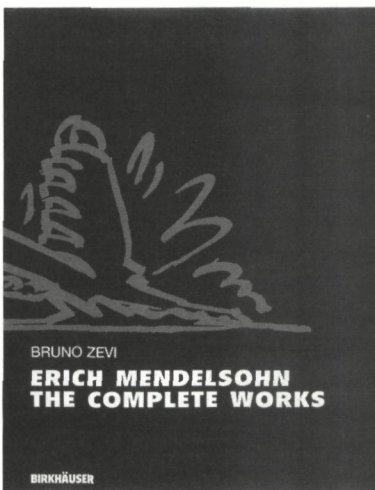
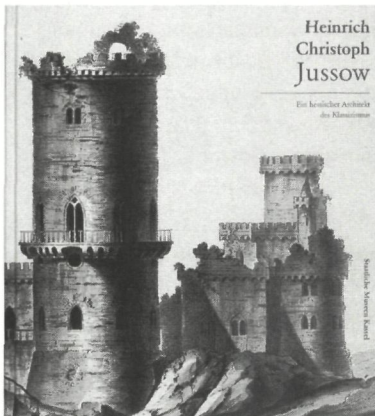
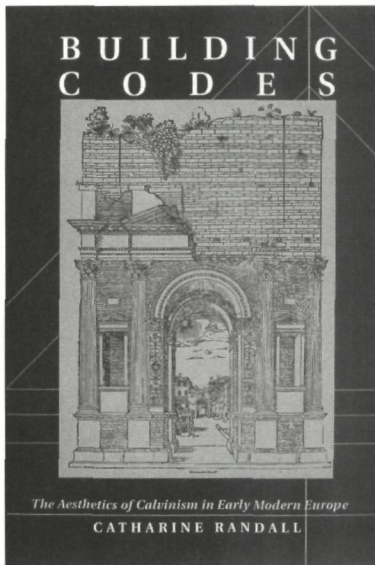
The Architectural Treatise in the Italian Renaissance

Architectural Invention, Ornament, and Literary Culture

Alina A. Payne

Cambridge, Cambridge University Press, 1999, 343 p.,
ISBN 0-521-62266-2

Studie over de bijdrage van de Italiaanse renaissance-architecten in het zoeken naar een middenweg tussen imitatie en herschepping van het klassieke ideaal van Vitruvius, uitgaande van het ornament als centraal gegeven in het debat, ingebed in de literaire en retorische praktijk.

Building Codes
The Aesthetics of Calvinism in Early Modern Europe
 Catharine Randall
 Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1999, 304 p., ISBN 0-8122-3490-1

Studie naar de calvinistische onderstroom in de architectuur voor de dominante katholieke elite in het Frankrijk van vóór en na het Edict van Nantes, door een gedecodeerde lezing van het werk en de geschriften van architecten met een protestantse overtuiging of achtergrond als Palissy, de l'Orme, Bullant, Boyceau, du Cerceau en de Brosse.

Domus
Het huis van Constantijn Huygens in Den Haag
 Frans Blom, Han Bruin en Koen Ottenheym
 Zutphen, Walburg Pers (Maklu-Distributie), 1999, 119 p., ISBN 90-5730-057-5

Eerste integrale publicatie van een onvoltooid manuscript van Constantijn Huygens uit 1639, over zijn zelf ontworpen huis aan het Haagse Plein, bedoeld als belichaming van de 'ware bouwkunst' volgens de maatstaven van het classicisme. Latijnse tekst met Nederlandse vertaling en inleidende artikelen over het manuscript, het huis en Huygens' architectuuropvattingen.

Georg Wenzeslaus von Knobelsdorff
Baumeister Friedrichs des Großen
 Hans-Joachim Kadatz
 Leipzig, E.A. Seemann Verlag, 1998, 351 p., ISBN 3-363-00697-7

Rijk geïllustreerde monografie (heruitgave van 1983) over Georg Wenzeslaus von Knobelsdorff, hofarchitect van Frederik II van Pruisen en met Pöppelmann en Neumann één van de grote drie van de Duitse laatbarok, auteur van tal van openbare gebouwen, parken en kastelen met als hoogtepunt *Sanssouci* in Potsdam.

Heinrich Christoph Jussow
 1754-1825
Ein hessischer Architekt des Klassizismus

Wanda Löwe, Stefanie Heckmann en Christiane Lukatis (red.)
 Worms, Wernersche Verlagsgesellschaft, 1999, 280 p., ISBN 3-88462-160-2

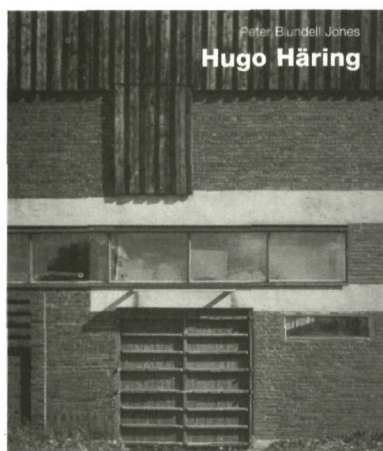
Catalogus bij een tentoonstelling in de Staatliche Museen Kassel, gewijd aan de ontwerptekeningen van de Hessische hofarchitect Heinrich Christoph Jussow, auteur onder meer van het classicistische *Schloß Wilhelms Höhe* en de romantische burchtruïne *Löwenburg* in Kassel, een oeuvre dat grotendeels ten prooi viel aan oorlogsgeweld maar hier in een prachtige reeks tekeningen opnieuw wordt opgeroepen.

The Architecture of Deane and Woodward
 Frederick O'Dwyer
 Cork, Cork University Press, 1997, 650 p., ISBN 0-902561-85-5

Monografische studie over één van de meest vooraanstaande Britse architectenbureaus uit de Victoriaanse periode, opgericht door Thomas Deane en Benjamin Woodward. Evolutie van het oeuvre vanaf het vroegste werk in Ierland tot het Oxford Museum, en analyse van de invloed van Pugin, Ruskin en de Pre-Raphaelieten.

Erich Mendelsohn
The complete works
 Bruno Zevi (red.)
 Basel, Birkhäuser, 1999, 464 p., ISBN 3-7643-5975-7

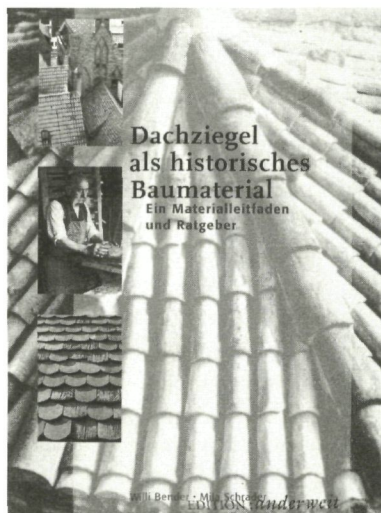
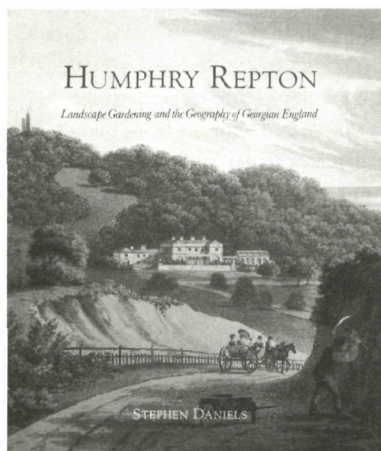
Lijvige oeuvre-catalogus van Erich Mendelsohn, uitvoerig geïllustreerd met meer dan 1000 schetsen, ontwerptekeningen, bouwplannen en archief-foto's, van het vroege, dynamisch-expressieve modernisme in Weimar-Duitsland, tot het latere werk in de diaspora, in Engeland, Palestina en de Verenigde Staten.

**Eenvoudige architectuur in een
schoone omgeving**
T.J. Loggers, architect 1900-1984
Tineke Loggers
Zutphen, Walburg Pers, 1999, 181 p.,
ISBN 90-5730-071-0

Monografie over Tjemen-Jan Loggers,
die in de jaren '30 het romantische
ideaal van de Engelse 'cottage'-stijl in
Nederland in praktijk bracht, met een
opmerkelijke reeks pittoreske landhui-
zen en boerderijen waar architectuur
en natuur hand in hand gaan.
Het ideeëngoed achter het cottage-
fenomeen wordt hierbij ruim toege-
licht.

Hugo Häring
The Organic versus the Geometric
Peter Blundell Jones
Berlijn, Edition Axel Menges, 1999,
288 p., ISBN 3-930698-91-9

Monografie over Hugo Häring, sleu-
telfiguur van het Duitse modernisme,
in de jaren '20 als medeoprichter van
de *Ring* en later als theoreticus van de
organische architectuurstroming, die
– in tegenstelling tot het repetitieve
en flexibele karakter van het
Miesiaanse rationalisme – aan elk ge-
bouw en zijn onderdelen een uiterst
geïndividualiseerde vorm toekeende,
afgeleid van zijn functie en inplanting.

**The Dessau Bauhaus Building
1926-1999**
Margaret Kentgens-Craig (red.)
Basel, Birkhäuser, 1998, 207 p.,
ISBN 3-7643-5290-6

Overzichtswerk over de vele facetten
van Walter Gropius' *Bauhaus*-gebouw
in Dessau, zijn ontwerp, betekenis, en
receptie, zijn geschiedenis en gebruik
tijdens de Weimar-republiek, het

Derde Rijk en de DDR, zijn meubilair
en ruimteconcept, de voorgaande en
huidige restauratie.

Le Parador
Une maison de Jacques Dupuis
Maurizio Cohen en Jan Thomaes
Brussel, CFC-Editions, 1999, 115 p.,
ISBN 2-930018-24-0

Deel 4 in de reeks *Les carnets d'archi-
tecture contemporaine* gewijd aan *Le
Parador*, een symbolisch geladen villa
gebouwd en ingericht door Jacques
Dupuis voor zijn broer Paul-Victor,
één van zijn vroegste realisaties en
ook één van de eerste iconen van
nieuwe woningarchitectuur in het
naoorlogse België, dat de invloed
toont van Asplund, Scharoun en de
vernaculaire architectuur van Zuid-
Frankrijk en Spanje.

The Stockholm Exhibition 1930
*Modernism's Breakthrough in Swedish
Architecture*
Eva Rudberg
Stockholm, Stockholmia Förlag, 1999,
238 p., ISBN 91-7031-091-2

Fraai geïllustreerde reconstructie van
de *Stockholms Utställningen* van
1930, een efemere demonstratie van
een rationele architectuur en design
ontworpen door Erik Gunnar Asplund,
die de culturele elite verdeelde in
modernisten en traditionalisten, maar
die het functionalisme in Zweden
haast tot een officiële ideologie wist
te verheffen.

Het gebouw van Nederland
*Nederlandse paviljoens op de wereld-
tentoonstellingen 1910-1958*
Marie-Thérèse van Thoor
Zutphen, Walburg Pers, 1998, 216 p.,
ISBN 90-5730-043-5

Studie over de bijdrage van Nederland
aan de opeenvolgende werelttentoon-
stellingen, met een intrigerende kijk
achter de schermen van dit belang-

rijke fenomeen – thematiek, politiek, ontwerp – dat de Nederlandse identiteit architectonisch poogde vorm te geven. De Nederlandse paviljoens op de werelttentoonstellingen van Brussel 1910, 1935 en 1958, Antwerpen en Luik 1930 vormen daarbij de hoofdmoot.

The Place Royale and Urban Design in the Ancien Régime

Richard L. Cleary
Cambridge, Cambridge University Press, 1999, 300 p., ISBN 0-52157268-1

Studie over het archetype van stedenbouwkundige aanleg in het Frankrijk van het absolutisme, de 'Place Royale', eerbetoen aan de monarchie van Lodewijk XIV en XV, via een analyse van de politieke mechanismen en ontwerpprocessen, de betekenisgeving en inpassing in het stadsweefsel, geldig voor een 25-tal voorbeelden.

Cent maisons médiévales en France (du XIIe au milieu du XVI siècle),

Un corpus et une esquisse
Yves Esquieu en Jean-Marie Peséz (red.)
Parijs, CNRS Editions, 1998, 456 p., ISBN 2-271-05605-5

Typologisch referentiewerk over de middeleeuwse woning in Frankrijk, met een corpus van een 100-tal voorbeelden gekend van archeologisch onderzoek, opstand in situ of enkel van tekstbronnen, ingeleid met een methodologisch overzicht en een synthese van essentiële bestanddelen als bouw materiaal, distributie, wooncomfort en binneninrichting.

English Counties and public building 1650-1830

Christopher Chalkin
Londen, The Hambledon Press, 1998, 242 p., ISBN 1-85285-153-8

Studie over de overheidsarchitectuur van de 'counties', de belangrijkste administratieve structuur in het pre-industriële Engeland. De voor deze periode zeldzaam gedocumenteerde bouwprocessen van bruggen, tuchthuizen en gevangenissen, rechtbanken en gestichten reflecteren de maatschappelijke en economische evolutie.

The British Market Hall

A Social and Architectural History
James Schmiechen en Kenneth Carls
New Haven en Londen, Yale University Press, 1999, 312 p., ISBN 0-300-06064-5

Typologische en socio-economische studie over de Britse markthal die vanaf 1750 de traditionele markt in open lucht verving, en die met zijn exuberante en bouwtechnisch innoverende architectuur de lokale bevolking niet alleen met burger trots vervulde, maar ook een sociaal gecontroleerde ommekeer teweegbracht in de voedseldistributie; met beknopte inventaris van zowat 300 markthallen.

London Suburbs

Andrew Saint (red.)
Londen, Merrell Holberton Publishers en English Heritage, 1999, 240 p., ISBN 1-85894-077-X

Chronologisch overzicht van het ontstaan en de evolutie van het Londense voorstedelijk gebied vanaf de 17de eeuw tot vandaag, van het sociale en architecturale gedachtegoed dat bewust of spontaan aanleiding gaf tot een veelheid aan privé- of openbare initiatieven van uiteenlopende aard, stand en stijl. Pleidooi voor een zorgzame omgang met dit ondergewaardeerde erfgoed, met beknopte inventaris.

Architekturtheorie des 20. Jahrhunderts
Zeit-Räume
Jürgen Pahl

München, Prestel, 1999, p., ISBN 3-7913-2019-X

Overzicht van de verschillende theorieën en -ismen die de architectuur van onze eeuw heeft voortgebracht, van de International Style, Bauhaus of functionalisme van het interbellum tot het neoconstructivisme, postmodernisme en deconstructivisme van deze tijd, geïllustreerd met markante voorbeelden en tekstcitaten.

Dachziegel als historisches Baumaterial

Ein Materialleitfaden und Ratgeber
Willi Bender en Mila Schrader
Sudenburg-Hösseringen, Anderweit Verlag, 1999, 268 p., ISBN 3-931824-05-5

Vierde in een voortreffelijke reeks handleidingen over historische bouwmaterialen en -technieken, als pleidooi voor authenticiteit en hergebruik, ditmaal gewijd aan de dakpan. Historiek en typologie van het pannendak, de vervaardiging van de dakpan van ambacht tot industrie, de techniek van het dakdekken en de omgang met het historische pannendak, met glossarium.

Gardens and Landscapes in the Encyclopédie of Diderot and D'Alembert

The Letterpress Articles and Selected Engravings
Terence M. Russell and Ann-Marie Thornton
Aldershot, Ashgate, 1999, 2 volumes, XV+609 p., ISBN 1-85928-138-9

Compilatie van de 741 lemmata rond tuin en landschap uit de *Encyclopédie* van Diderot en D'Alembert. Volledige tekstweergave van de artikels in geannoteerde Engelse vertaling, vergezeld van een uitgebreide biografie van de beide auteurs, de ontstaans-, publicatiegeschiedenis en betekenis van de *Encyclopédie*, en een selectie van 25 platen.

Humphry Repton

Landscape Gardening and the Geography of Georgian England
New Haven en Londen, Yale University Press, 1999, 317 p.,
ISBN 0-300-07964-8

Monografie over Humphry Repton, de belangrijkste landschapsarchitect van 'Georgian' Engeland en auteur van uitvoerige theoretische en praktijk-gerichte geschriften. Overzicht van Repton's loopbaan, oeuvre en filosofie aan de hand van een twintigtal representatieve realisaties, in de context van de veranderende rol van het landschap in de Engelse cultuur en maatschappij van die tijd.

Die Heide in Park und Garten

Zur Geschichte und Bedeutung des Heidemotivs in der Gartenkultur
Gert Gröning en Uwe Schneider
Worms, Wernersche Verlagsgesellschaft, 1999, 144 p.,
ISBN 4-88462-158-0

Interdisciplinaire, cultuurhistorische studie naar de oorsprong en de betekenis van het heidelandschap als motief en thema in de Duitse tuin-kunst van deze eeuw, met verwijzingen naar schilderkunst, literatuur en volkskunst. De heidetuin als een pittoresk miniatuurlandschap met een anachronistisch en regionalistisch 'heimat'-gehalte, langdurig toegepast als border, in privé-, openbare en schooltuinen tot begraafplaatsen.

Alle boeken, een greep uit de recente aanwinsten, liggen ter inzage in de Bibliotheek Monumenten en Landschappen
Graaf de Ferrarisgebouw
Em. Jacqumainlaan 156 - bus 7
1000 Brussel

(tijdens de kantooruren)
tel.: 02/553.82 27 - fax: 02/553.82.05
E mail:
Jozef.Braeken@lin.vlaanderen.be

Tentoonstelling

Jo Braeken

100 JAAR KANTOREN 1900-2000

In samenwerking met de *Archives d'Architecture Moderne* brengt de *Fondation pour l'Architecture* in het najaar de tentoonstelling 100 Jaar Kantoren. Architectuurtekeningen, oude foto's, maquettes van gebouwen, video's en meubilair illustreren 100 jaar kantoren in Brussel. De tentoonstelling wordt in een aantal chronologische secties onderverdeeld: het einde van de 19de eeuw, het interbellum, de jaren '50 en '60, de jaren '70 en '80, de jaren '90 en het jaar 2000. Tegelijk wordt elke periode gekoppeld aan de bouwheren: in het begin van de eeuw de openbare besturen, gevolgd door de privé-sector, en in de naoorlogse periode achtereenvolgens de aannemers van openbare werken, de bouwpromotoren en de internationale instellingen. Daarnaast komen drie wijken aan bod: de Leopoldswijk, de Vijfhoek en het Noordkwartier.

Het kantoor is met zowel zijn positieve als negatieve aspecten tot een tweede natuur van de stedeling uit de 20ste eeuw uitgegroeid. De 19de eeuw was de eeuw van de fabriek. De 20ste eeuw maakte van het kantoor het symbool van de handelsmaatschappij. Kantoren zijn thans de maatstaf van de moderne maatschappij en het speerpunt van het mondialisme. Het oeuvre van een architect uit de vorige eeuw bestond uit opera's, stadhuizen, kerken en scholen. In de 20ste eeuw zijn kantoren een must geworden: van Mies van der Rohe tot Jean Nouvel.

Brussel is zowel in goede als in slechte tijden een schoolvoorbeeld op het vlak van kantoorbouw. Sedert 1830 schrijft de grondwet voor dat de ministeries op het grondgebied van de Stad Brussel moeten gevestigd zijn. Deze concentratie op een beperkte

ruimte heeft niet alleen het gezicht van de stad vertekend, zij heeft ook geleid tot een echte levenswijze: het pendelen.

De steeds bredere aanwezigheid van de Europese instellingen heeft met haar kantoren een internationale aanwezigheid en prestige meegebracht die de uitstraling van de hoofdstad ruim ten goede zijn gekomen. Keerzijde van de medaille zijn dan wel de stedenbouwkundige improvisaties en het ontbreken, op de kritische momenten, van een regionaal gezag dat de inplanting van deze kantoren had kunnen voorzien en uittekenen in harmonie met de verwachtingen van de stad en van haar inwoners.

In de eerste kantoorgebouwen vindt men ministeries, verzekeringsmaatschappijen, banken, maatschappelijke zetels van vennootschappen. Hun architectuur geeft de industriële en financiële macht weer, evenzeer als de sociale orde en de idealen van een jonge natie. Het kantoorgebouw van de 19de eeuw neemt graag de vorm aan van een klassiek paleis. Het komt erop aan indruk te maken door luxe en door aanzien, comfort komt op de tweede plaats.

De Eerste Wereldoorlog leidt tot de versnelde emancipatie van de vrouw die met brio haar intrede doet in een tot dan pure mannenwereld: het kantoor. Tijdens het interbellum groeien de kantoren uit tot symbool van de moderne tijden. De Noord-Amerikaanse invloed komt in de eerste ontwerpen van wolkenkrabbers, het Antwerpse Torengedouw als eerste, tot uiting. Onder de stuwende kracht van de avant-garde ontstaat de idee van administratieve zones. Victor Bourgeois formuleert in 1930 het voorstel om het Noordkwartier te vervangen door een rationele zakenwijk. Stanislas Jasinski komt met een nog radicaler voorstel voor drie reusachtige kantoorgebouwen in de onmiddellijke buurt van de Grote Markt. Tegelijk verliest de kantoorchitectuur haar klassiek profiel: men grijpt graag naar de art deco of naar het purisme van de rationele architectuur.

Vanaf de jaren '50 maakt het kantoor onmiskenbaar deel uit van de moderne stad. De repetitieve eenvoud van de verdiepingen leidt tot nieuwe oplossingen zoals de gordijngevel, de centrale kern, airconditioning, architectonisch beton en vooral het kantoorlandschap, zoals de PS-toren, de Zuidtoren en de Bank Lambert illustreren.

De Leopoldswijk krijgt een duidelijk administratieve bestemming. De ombouw wordt in de hand gewerkt door het stedenbouwkundig raster, de ruime afmetingen van de percelen van deze oude burger- en aristocratenwijk uit de eerste helft van de 19de eeuw. Het imago en de leefbaarheid van dit deel van de stad, dat verder de omvorming van de Wetstraat tot stadssnelweg zal moeten ondergaan, worden er helaas aan opgeofferd.

Onder de veelzeggende benaming Manhattanwijk wordt het Noordkwartier een zakenwijk. De architecten zien hierin de kans het Handvest van Athene met zijn drastische verdeling van het vervoer op een radicale manier toe te passen: de auto vlak over de grond, de voetganger over een betonnen loopbrug.

Het imago van de bouwpromotor wekt terecht onrust bij het publiek.

De lacunes in de bouwplannen en de versnippering van Brussel in autonome deelgemeenten, maar evenzeer de passiviteit van de bewoners leiden tot geweldige vergissingen: de Zaveltoeren neemt de plaats in van het Volkshuis van Victor Horta, de Lottotoren die van het Hôtel d'Ursel.

Ten top gedreven functionalisme, ontwerpen voor stadssnelwegen, de weerslag van mei '68 en de verhoogde belangstelling voor het bouwkundig erfgoed leiden in de jaren '70-'80 bij de publieke opinie tot steeds sterkere reacties tegen de praktijken van sommige politici en bouwpromotoren. Zelf bevrijden de architecten zich van het functionalisme. De kantoorgebouwen krijgen een in vergelijking met vroeger tijden een nooit geziene aandacht. Jacqmain en Wabbes tekenen voor het elegante Focolingebouw, Renaat Braem voor het lyrische Rectoraat van de VUB.

Het kantoorgebouw evolueert tot kunstmedium. Vasarely draagt bij tot het ontwerp van de gevel van het Arts Center aan de Kunstlaan, terwijl andere kunstenaars beroep doen op een nieuwe techniek: de aluchromie. De tijden van het *laissez-faire* zijn voorbij. De promotoren zien het belang in van kwaliteitsarchitectuur en vertrouwen hun opdrachten aan grote namen toe zoals Riccardo Bofill met zijn S.W.I.F.T.-gebouw in Genval.

Kantoren bouwen eist thans architectonische kwaliteit en verbeeldings-

kracht. De kantoorgebouwen worden ware proefvelden voor nieuwe technologieën: glazen gevels en nieuwe funderingsmethodes. Met de gewestvorming komen gigantische kantooroppervlakten vrij die echte ontwerpen van stedelijke heropleving mogelijk maken. Kantoren worden geïntegreerd in de alledaagse leefomgeving met

▼
Van Hoemacker,
Smolderen & Van Averbek
Torengedouw in Antwerpen
1927
© A.A.M.

ook appartementen, winkels en bioscopen, en maken komaf met de weinig attractieve en onveilige mono-functionele zonering.

Hoe zullen deze gebouwen naar de 21ste eeuw toe evolueren? In dit onderdeel van de tentoonstelling worden enkele nieuwe benaderingen voorgesteld en nieuwe werkperspectieven toegelicht: kantoorgebouwen ruimen de plaats voor mobilere werkgewoonten.

Ter gelegenheid van de tentoonstelling geeft de *Fondation pour l'Architecture* een drietalige catalogus-agenda uit voor het jaar 2000, met meer dan honderd illustraties over 100 jaar kantoren in Brussel. De tentoonstelling wordt verder aangevuld met een voordrachtencyclus en twee kantoorwandelingen.

100 Jaar Kantoren

Fondation pour l'Architecture
Kunstlaan 3-5, 1210 Brussel
25 september tot 31 december
dinsdag tot vrijdag van 12u30 tot 19u
zaterdag en zondag van 11u tot 19u
tel.: 02/649.02.59 - fax:02/640.46.23

▼
Damme,
O.L.V.-kerk,
beschilderd graf

Buitenkrant

Marjan Buyle

BESCHILDERDE GRAVEN IN DAMME

Tijdens graafwerken rond en in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Damme werden een aantal graven ontdekt door het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium. Vermits het in bepaalde gevallen om beschilderde graven ging, werd de hulp ingeroepen van de conserveringeploeg van de Afdeling Monumenten en Landschappen. Het eerste graf, dat onderzocht werd teneinde het zo goed mogelijk te kunnen documenteren, stelde een bijzonder probleem. Het was in de loop der tijden herbruikt geweest, waarbij men de oorspronkelijk beschilderde wanden van het graf had overkalkt. De schilderijen waren gedeeltelijk verstoord en het bovenste gedeelte verdween. Het graf is beschilderd met tien personages: aan de ene korte zijde een Maria met kind, gezeten op een gotische zetel in gezelschap van twee engelen. Deze aan de linkerkant van Maria houdt een schaalje met wierook vast en zwaait met een wierookvat. Op één van de lange zijden zijn twee figuren naar Maria toegewend. Op de andere korte zijde is een gekruisigde Christus te zien. Links en rechts op de lange zijden staan Maria met een blauwe mantel en Johannes met een rood kleed en blauwe mantel. Naast hem nogmaals twee staande heiligenfiguren. De iconografie wijkt enigszins af van de bekende grafschilderingen zoals ze onder andere in de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Brugge te zien zijn. De Madonna met kind, die gewoonlijk één van de korte zijden inneemt, is hier in het gezelschap van twee kleine engelen. Wat de kruisiging betreft, is het ongewoon dat Maria en Johannes niet onder het kruis geschilderd zijn, maar op de lange zijden van het graf. De traditionele wierookzwaaiende engelen op de lange zijden zijn hier vervangen door vier heiligenfiguren, waaronder Petrus met de sleutel en paulus met het zwaard.

Het opvullen van de nog lege ruimtes met rode kruisen en kleine bloemen komt op de meeste grafschilderingen voor. Het graf is technisch goed afgevoerd. De bepleistering is vakkundig aangebracht met een resistente mortellaag van kalk en zand. Als ondergrond voor de schilderijen werd een intermediaire fond geschilderd. De lijnvoering is vlot en trefzeker. De schilderijen zijn bedekt met een zeer resistente versteende zandlaag, die niet kon weggenomen worden wegens de vochtigheidsgraad en de fragiliteit van het geheel. De bepleistering was na de aanhoudende regenval in de wintermaanden, volledig doorweekt.

In betere staat was het tweede graf, dat onlangs werd aangetroffen en ons signaleerd werd door de Stedelijke Raad voor het Cultureel Patrimonium van Damme. Van dit graf zijn de beschilderingen op de korte zijden zeer goed bewaard. Ook hier is de iconografie afwijkend van de vorige vondsten. De kruisiging met Christus, waarvan het bovengedeelte ontbreekt en de volledig bewaarde figuren van Maria en Johannes zijn traditioneel, maar op de andere zijde, waar we Maria met het kind verwachten, staat een figuur van de heilige Elooi, in bisschopsgewaad met een sierlijke bisschopsstaf en zijn attriboot, de hamer, in de andere hand. Zijn hoofd is getooid met een puntige mijter, waaronder zijn krullende haren uitkomen. De kleurpigmenten zijn vergaan, maar nog zichtbaar. De kazuifel van Elooi is rood met blauwe binnenvoering, het kleed van Maria wit en haar mantel rood. Johannes draagt een rood kleed, met daarboven een blauwe mantel en hij draagt een boek. Op de lange zijden van dit graf is de bepleistering bijna geheel verdwenen. Men kan nog juist de onderkant van twee geknielde figuren ontwaren. De schilderijen van dit graf zijn bijzonder kwaliteitsvol. Hun stijl is terug te brengen tot de vroege gotiek, met fraaie lijnvoering, soepele plooienvallende en elegante gebaren. Het leek ons ondenkbaar deze uitzonderlijke creaties te laten verloren gaan door de installatie van een verwarmingssysteem. Er werd dus

in gemeenschappelijk overleg overeengekomen om deze schilderijen af te nemen, op een nieuwe drager te plaatsen en ze na restauratie terug te plaatsen in de kerk, als waardevolle getuigen van de vroeggotische schilderkunst.

Edgard Goedleven

HET NIEUWE VLAAMSE REGEERAKKOORD

Het regeerakkoord afgesloten tussen de partijen van de nieuwe Vlaamse regering is het eerste regeerakkoord waarin in een aparte paragraaf expliciet aandacht besteed wordt aan Monumenten en landschappen. Punt 12 betreft Monumenten en Landschappen, archeologie en hedendaagse architectuur:

"De Vlaamse regering rondt de lopende inventarisatie van het bouwkundig erfgoed af. Aan de hand van deze inventarisatie moet het beschermingsbeleid geactiveerd worden zodat het Vlaams cultureel patrimonium op een zorgzame wijze voor de toekomst gevrijwaard wordt.

Daarbij wordt ter uitvoering van de Conventie van Granada en in samenwerking met de provincies, bijzondere aandacht besteed aan het roerend cultureel erfgoed dat hoort bij de beschermde monumenten. De Vlaamse regering neemt tevens een decretaal initiatief voor de bescherming van het cultuurhistorisch waardevol varend erfgoed.

Bijzondere aandacht gaat naar de interactie met de krachtlijnen van het regeerakkoord inzake welzijn, werkgelegenheid en het grootstedelijk beleid. Daartoe zal een geïntegreerd beleid gevoerd worden, in de eerste plaats met ruimtelijke ordening – inzonder-

heid wat de zonevreemde monumenten betreft – en voor de verwezenlijking van de sociale huisvesting en de vitalisering van de stadskernen. Een gezamenlijke geografische toegang tot de gegevens wordt gerealiseerd in samenwerking met het OC-GIS Vlaanderen.

De samenwerking met de provincies en gemeenten wordt verdiept waarbij de administratie instaat voor de globale sturing. Convenants kunnen afgesloten worden met lokale besturen die over de nodige kennis en middelen beschikken.

Om de impact op en de betrokkenheid van de bevolking te verhogen wordt het initiatief van de Open Monumentendag, verbreed, zowel in tijd als in doelgroepen.

Er dient ook een personeelsmatige oplossing gevonden voor de dossiersachterstand.

Voor het archeologisch patrimonium is het nodig de beheersopdrachten en de band met het wetenschappelijk onderzoek op het niveau van het Vlaamse gewest te versterken, met bijzondere aandacht voor de kwaliteitszorg en de ondersteuning van beheer en onderzoek op andere niveau's van de archeologische monumentenzorg onder meer in provincies en gemeenten; implementering van de voorschriften van de onlangs bekrachtigde conventie van Malta staat daarbij centraal.

De culturele betekenis van hedendaagse architectuur is onvoldoende bekend. Nochtans hangt de algemene levenskwaliteit in hoge mate af van de manier waarop aan de leefomgeving vorm wordt gegeven. Er is een grote nood, aan een actueel denk- en referentiekader.

Het vrijwaren van de open ruimte en het realiseren van hogere densiteiten, zoals beoogd in het Structuurplan Vlaanderen, vragen om kwalitatieve architecturale en stedenbouwkundige oplossingen.

Een Centrum voor Architectuur kan bijdragen tot het promoten van kwaliteitsvolle architectuur, reflectie en debat en fungeren als een netwerkcentrum dat synergieën bewerkstelligt tussen de verschillende bestaande initiatieven en instellingen."

Behoudens deze specifieke bepalingen bevat het regeerakkoord nog een aantal doelstellingen in verband met de tewerkstelling die voor arbeidsintensieve zorg voor het erfgoed van bijzonder belang zijn:

"De economische ontwikkeling in Vlaanderen is onvoldoende arbeidsintensief, (...)

Er is dus een beleid nodig dat meer en duurzame werkgelegenheid creëert door onze ondernemingen te ondersteunen en de ecologische innovatie van de economie te stimuleren (...)

Er is ook een beleid nodig dat perspectieven op werk biedt voor mensen met minder kansen. In dat verband moet de sociale economie een bijzondere

plaats krijgen in het overheidsbeleid. Tevens moet positief ingespeeld worden op de nieuwe noden zoals de social-profitsector die arbeidsintensief is (...)

In de non-profitsector moeten extra arbeidsplaatsen gerealiseerd worden om de druk op het personeel te verminderen of om tegemoet te komen aan de toenemende vraag. Om dat te realiseren worden de federale en Vlaamse arbeidskostenverminderingen strikt verbonden aan tewerkstelling-sengagements (...) Ook de toelagen van de Vlaamse overheid worden daaraan aangepast (...)

De sociale economie (sociale werkplaatsen, beschutte werkplaatsen, invoegbedrijven) wordt verder uitgebouwd. Indien het noodzakelijke akkoord met de federale regering terzake tot stand komt, zal die voorbereiding slaan op 7.500 banen in het geheel van de sociale werkplaatsen, de beschutte werkplaatsen en de invoegbedrijven.

Daarnaast moet er een uitbreiding komen met 7.500 eenheden van de doorstromingsprojecten waar werkervaring wordt opgedaan om in de klassieke bedrijven, de social-profitsector of de overheidssector aan de slag te kunnen. Ook hier zal de Vlaamse regering ervoor zorgen dat een samenwerkingsakkoord wordt gesloten met de federale regering dat haar in staat stelt de werkloosheidsvergoedingen voor die werkplaatsen te activeren.

Bij het ontwikkelen van de sociale economie moet zorg gedragen worden voor een band met het gewone economische circuit. Sociale economieprojecten moeten ook mogelijk zijn binnen reguliere bedrijven.

Er bestaat een grote vraag naar diensten die thans onbetaalbaar zijn. Hier liggen vele mogelijkheden voor nieuwe arbeidsplaatsen, ook voor laaggeschoolde werkzoekenden. Er is echter een ontsluitingsprobleem op de arbeidsmarkt voor die activiteiten. In die sector moet regulier arbeid ontwikkeld worden.

De Vlaamse regering zal in samenwerking met het federale en lokale beleidsniveau specifieke initiatieven nemen en de vereiste budgettaire middelen uittrekken om extra reguliere banen in deze nieuwe sectoren te realiseren."

Deze bijzondere maatregelen zijn van groot belang en bieden nieuwe kansen voor het onderhoud en de ontsluiting van de monumenten. Ze bieden niet alleen kansen voor de verschillende overheden en het bedrijfsleven maar houden ongetwijfeld ook nieuwe kansen in voor het verenigingsleven.

Madeleine Manderyck

DE VERENIGING 'VOOR KRUIS EN BEELD' vzw EN DE NATIONALE PRIJS HENRY FORD CONSERVATION AWARDS 1999

Luidens de standregels beoogt de Vereniging "overal waar mogelijk en met doelmatige middelen de openbare eredienst en vereniging te bevorderen van het Kruisbeeld, de Onze-Lieve-Vrouwebeelden en van al de andere goddienstige beelden waarvan de R.K. Kerk de verering toelaat". Deze beelden hebben een hoge kunsthistorische waarde en vormen een voortdurende herinnering aan een sociale belevenis uit het verleden, die ook vandaag nog tot versiering van het straatbeeld strekt.

De vereniging treedt op in opvolging van de aloude 'gebuurten' of wijkgenootschappen die destijds deze beelden lieten oprichten. Het toezichtwerk wordt onder de leden van de Vereniging aan 'wijkmeesters' toevertrouwd die bestendig een oog in 't zeiltje houden.

Met de ontvolking van de kernstad en het hierbij gepaard gaande slopen van talrijke panden kreeg de zorg voor de openbare heiligenbeelden een meer administratief verloop. Op aanvraag van de vereniging en in samenwerking met het gemeentebestuur Antwerpen

werd overgegaan tot stelselmatige restauratie van talrijke waardevolle Onze-Lieve Vrouwebeelden in het oude stadsdeel.

In 1998 vertrouwde 'voor kruis en beeld' de restauratie van een vijftal openbare Mariabeelden aan laatstejaarstudenten van de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten van Antwerpen en van Terkameren-school te Brussel.

Het is tevens de bedoeling de beelden op te nemen in de bewaarijst van de te beschermen beelden die opgesteld wordt door de Afdeling Monumenten en Landschappen, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.

Voor de restauratie-campagnes door haar opgezet, verkreeg de Vereniging,

in mei 1999, de "Henry Ford Conseration Awards" uit handen van provinciegouverneur Paulus.

Door haar actie komt de vereniging eveneens in aanmerking voor een permanente projectrekening bij de "Koning Boudewijnstichting" 000-0000004-04 waarop alle giften, vanaf 1000,-fr. Fiscaal aftrekbaar, kunnen gestort worden (met melding VOOR KRUIS EN BEELD).

Marcel M. Celis

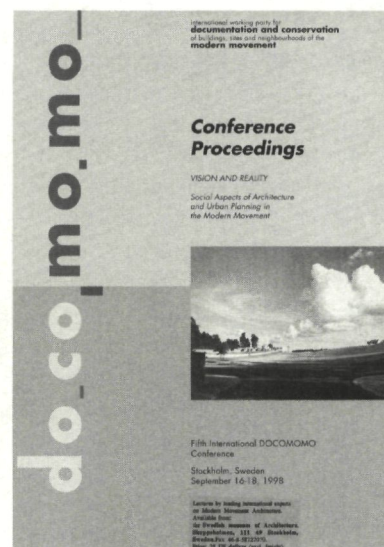
DO.CO.MO.MO

Eerder dan mocht worden verhoopt blijken de *Conference Proceedings* van de *Fifth International DOCOMOMO Conference*, gehouden te Stockholm, Zweden op 16-18 september 1998 nu reeds beschikbaar.

De ruim 300 tekstpagina's tellende turf, slechts afgemeten geïllustreerd, bundelt onder eindredactie van Marina Botta de meer dan 60 lezingen die drie dagen lang betrachtten gestalte te geven aan het thema *Vision and Reality. Social Aspects of Architecture and Urban Planning in the Modern Movement*.

"That turned out to be a good investment", meent Jöran Lindvall, Directeur van het Zweedse Architectuurmuseum alvast in zijn voorwoord te mogen stellen.

Voor de zesde uitgave van het colloquium, van 19-22 september 2000, verlaat DOCOMOMO even het Europese continent, richting Brasilia, Brazilië met het toepasselijk thema *The Modern City facing the Future. "Towards the next conference !"* waarvoor de "call for papers" intussen reeds werd op gang gebracht, maar in afwachting waarvan alvast kan worden uitgekeken naar Dennis Sharp's veelbelovende *National registers' slip box*.

Conference Proceedings. Vision and Reality. Social Aspects of Architecture and Urban Planning in the Modern Movement, Fifth International DOCOMOMO Conference, Stockholm, Sweden, September 16-18, 1998

uitgave:

Swedish museum of Architecture, Skeppsholmen, 111 49 Stockholm, Sweden

fax: 46-8-58727070

prijs: 25 US dollars (exclusief kosten)

DOCOMOMO International Secretariat
Delft University of technology,
Faculty of Architecture
Berlageweg 1
2628 CR Delft
The Netherlands
tel: 31-15-2788755
fax: "t--15-2788750
e-mail: docomomo@bk.tudelft.nl
internet: www.ooo.nl/docomomo

Marc De Borgher

DE VOORMALIGE RIJKSWELDADIGHEIDSKOLONIES VAN WORTEL EN MERKSPAS

◀ Zicht op de centraal gelegen karakteristieke gebouwen van de strafinstelling in de Kolonie van Wortel (foto D. Pauwels)

Op 30 juni 1999 heeft Vlaams Minister van Leefmilieu en Tewerkstelling Theo Kelchtermans, de voormalige Rijkswelddadigheidskolonies van Wortel en van Merksplas definitief beschermd als landschap. Dat is om verscheidene redenen een vermeldenswaardige gebeurtenis.

Op het vlak van het beschermingsbeleid is dit geschiedenis omdat ze bij de eerste definitieve beschermingen zijn in het kader van het nieuwe decreet voor de bescherming van waardevolle landschappen.

De bescherming als landschap vormt een belangrijke schakel in de definitieve redding en het toekomstig beheer van de kolonies die voor het Vlaams Gewest unieke en intacte voorbeelden zijn van de opbouw en de inrichting van een gebied als weldadigheidskolonie. De Kolonie van Wortel was een zogenaamde 'vrije' weldadigheidskolonie, die van Merksplas een 'onvrije'.

Hierdoor zijn twee uitgestrekte compartiment-landschappen ontstaan met een imposant drevenstelsel en een karakteristiek gebouwenpatrimonium, die tegelijkertijd uitgegroeid zijn tot een natuurwetenschappelijk zeer waardevol geheel.

Ook het gebouwenpatrimonium van beide kolonies is zo indrukwekkend dat hier later in een afzonderlijk artikel uitgebreid aandacht aan besteed zal worden.

De Vlaamse overheid, het provinciebestuur en de gemeentebesturen hebben samen belangrijke stappen ondernomen om aanzienlijke delen van de gebieden te verwerven. De bescherming als landschap moet het wettelijk kader aanreiken om op lange termijn beide gebieden als structurele gehelen te bewaren en te beheren.

HET ONTSTAAN VAN DE KOLONIES

De landschappen van de Kolonies van Wortel en Merksplas zijn voormalige Rijksweldadigheidskolonies. Zij zijn een concreet, nog intact voorbeeld van de uitvoering van een sociale wetgeving die tot stand kwam in de periode van de Koninklijke Nederlanden en die verder evolueerde van bij het ontstaan van België.

De Rijksweldadigheidskolonies vinden hun oorsprong in het Frans Régime (1). De Staat verplicht tot tussenkomst voor de hulpverlening bij de armoede en voor het oprichten van bedelaarsgestichten.

De uitvoering hiervan verliep echter zeer moeilijk. Het Koninkrijk der Nederlanden erfde het probleem van de armoedebestrijding over. Het nieuwe regime zag meer heil in private weldadigheid (2). Een nieuw soort van instelling ontstond: de landbouwkoloniën. Het systeem van repressie maakte plaats voor de gedachte dat werkverschaffing een goede maatregel was om de bedelarij te beteugelen en om de openbare rust te handhaven. De in 1818 gestichte Maatschappij voor Weldadigheid creëerde onder de bescherming van Koning Willem I een aantal van die landbouwkolonies. De eerste was de vrije Kolonie van Frederiksoord. Later volgden Willemsoord en Wilhelminaoord, Ommerschans en de kolonie te Veenhuizen. Dit initiatief kreeg snel navolging in de Zuidelijke Provinciën van het Koninkrijk der Nederlanden, waar een zusterorganisatie werd gesticht. Dit vormde de aanzet tot de stichting van de 'vrije' kolonie van Wortel en de 'onvrije' kolonie van Merksplas.

De Maatschappij voor Weldadigheid voor de Zuidelijke Nederlanden werd gesticht op 3 januari

1822. Zij had drie doelstellingen:

- 1° de behoeftige medeburgers ondersteunen en van deze behoeftigen welstellende burgers maken;
- 2° braakliggende gronden ontginnen en ze aldus een meerwaarde geven;
- 3° de Staat de gelegenheid geven te besparen op de sommen die aan weldadigheidsinstellingen gegeven moesten worden.

Dit initiatief kadert in een algemene strategie van de overheid om woeste gronden, die zeker in de Kempen nog talrijk voorkwamen, te ontginnen en om te zetten in vruchtbare landbouwgronden (3).

DE OPRICHTING VAN DE KOLONIE VAN WORTEL

De voorbereidingen

De heide ten noordoosten van Wortel, nu een deelgemeente van Hoogstraten, werd de meest geschikte locatie geacht. Die gronden waren het goedkoopst en het Bedelaarsgesticht van Hoogstraten lag in de onmiddellijke nabijheid, waardoor voldoende goedkope arbeidskrachten beschikbaar waren om de eerste werken uit te voeren. Bijkomende voordelen waren het vlakke reliëf van het terrein en de aanwezigheid van de nodige brandstoffen en van klei voor het vervaardigen van baksteen. Ook de naburige rivier de Mark zou gemakkelijk aan te passen zijn om producten te vervoeren naar Hoogstraten, waar zij verkocht zouden worden.

De historische kaart van de Ferraris, die het landschap weergeeft rond 1777 (4), toont ons het gebied vóór de stichting van de kolonie. Het was een uitgestrekt heidegebied met een aantal vennencomplexen: de Goorvennen centraal in het gebied en het Donckven, het Balven en het Lanckven in het noordoostelijk deel. In deze laatste zone ligt ook nog het Mermans Moer, wat op een veenontginning wijst. Vrij centraal in het gebied komt een vierkant stuk bos voor. Her en der zijn kleine zones moerassig gebied aangeduid.

Het gebied werd bij koninklijk besluit aangekocht. De gemeente Wortel, de grootste eigenaar, werd hierdoor verplicht haar gronden af te staan (2). Een Weldadigheidscommissie beheerde de belangen van de verschillende koloniën (1). Een bestendige Commissie vertegenwoordigde haar wanneer zij niet zetelde, en vormde in feite de directie. De Maatschappij zorgde voor de oprichting van

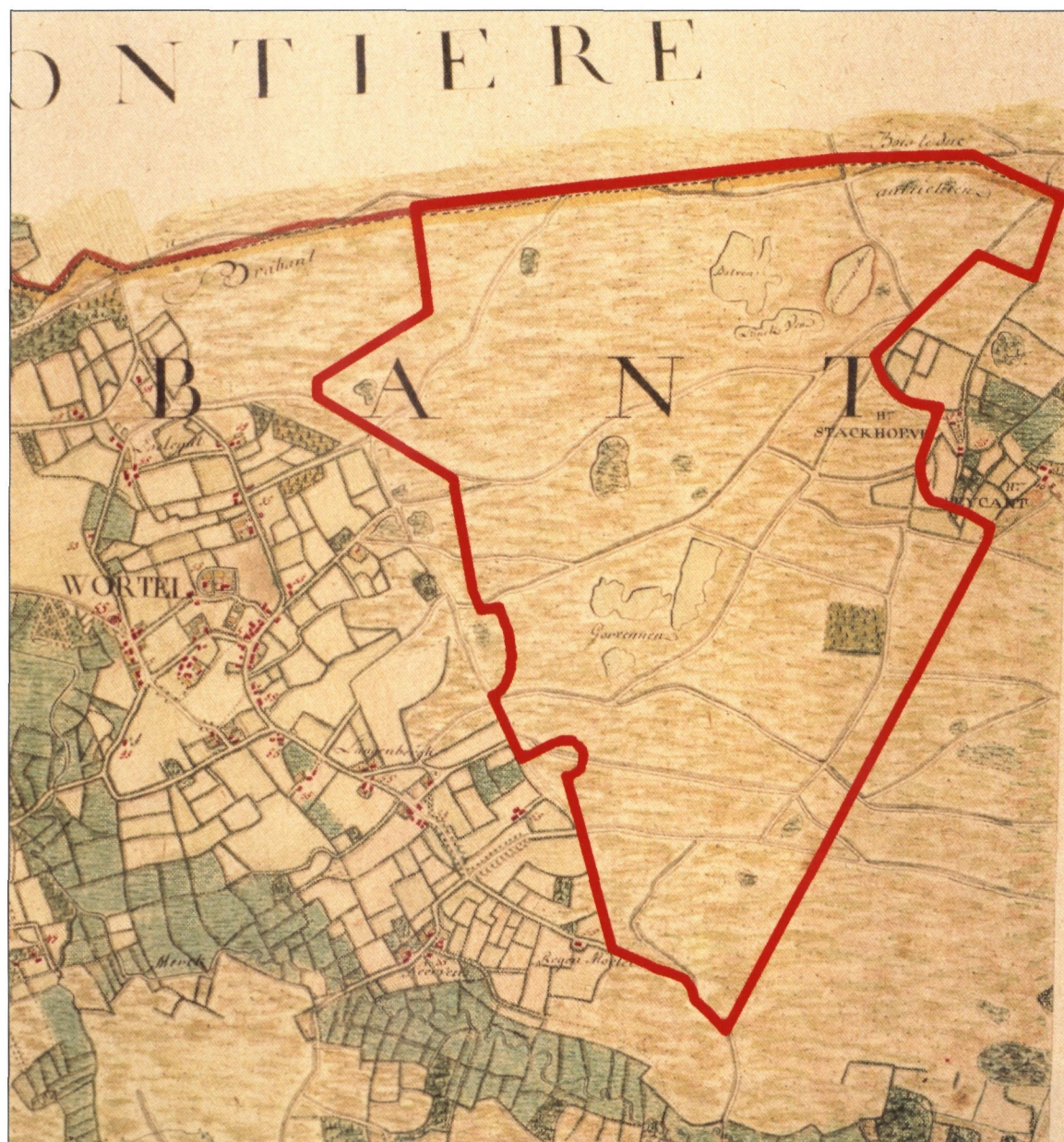
een vrije kolonie waar noodlijdende families van zes tot acht personen opgenomen zouden worden in een kleine boerderij. Hiervoor moest een instantie of een organisatie eenmaal 1600 Fl. of 25 Fl. per behoeftige storten gedurende 16 jaar. Samen met twee huishouders konden groepen van zes wezen ook onder die voorwaarden geïnstalleerd worden.

Het opstarten

In 1822 werd begonnen met de ontginning van het heidegebied. Dat zou op een rationele en symmetrische manier gebeuren. Landmeter Bogaerts uit Turnhout stelde een plan op voor de indeling van de kolonie (2).

Het plan deelde de kolonie op in twee: in kolonie nr. 1 zouden op de 316 hectare 72 hoeven met elk 3,5 hectare grond gebouwd worden. Op de 200 hectare van kolonie nr. 2 zouden 58 hoeven komen. Beide delen werden gescheiden door een weg. Ze werden opgedeeld in kwartieren die op hun beurt bestonden uit twee secties van elk twaalf hoeven. Uitgegraven grachten scheidden de terreinen van de hoeven. Bomen en struiken zouden de kwartieren omgeven en ze beschutten tegen de wind. Ook de kwartieren werden omgeven door wegen.

Er werd begonnen met de bouw van 24 hoeven (1). Zij konden reeds aan het eind van 1822 bewoond worden. Voor elke hoeve was toen ook reeds een derde van de toegewezen grond ontgonnen. De

Uittreksel uit de historische kaart van de Ferraris (1777). Carte de Cabinet des Pays-Bas Autrichiens, kaartblad Hooghstraten 105 (L²) (4)

overige twee derden zouden in de loop van de twee volgende jaren door de kolonisten zelf, op kosten van de Maatschappij, ontgonnen worden. Dat gebeurde onder toezicht van de Maatschappij om de kolonisten beetje bij beetje het landbouwwerk te leren. Wanneer de kolonisten het werk verwaarloosden, werd een deel van hun loon ingehouden.

Dat ontginningswerk was een hard werk. Eerst moest de heide worden afgeplagd. De helft van de heideplaggen was bestemd voor het haardvuur en voor de mestvoorbereiding, de andere helft werd verbrand en de as werd op de omgespitte grond verspreid (2). Deze asbemesting was noodzakelijk om de arme zandgronden geschikt te maken voor cultuurteelten. Voorts probeerde men de grond vruchtbaar te maken door de oerlaag te doorspitten en de goede zwarte grond naar boven te brengen. De aarde werd echter slechts tot 30 cm doorgespit, terwijl er een diepte van 75 cm nodig is om de harde lagen te breken. Die te geringe doorspitting had tot gevolg dat het water onvoldoende doorsijpelde, waardoor de resultaten niet echt bevredigend waren.

In 1826 was de inrichting uitgegroeid tot 125 kleine boerderijen die elk hun deel grond bewonen. Er waren ook vier bewakerswoningen en vier

centrale gebouwen, later op topografische kaarten aangeduid als 'Les quatre bâtiments'.

Een lithografie van Jobard uit 1820 (5) geeft een beeld van het centrum van de kolonie. 'Les quatre bâtiments' zijn aangeduid als de directeurswoning, de school en een bedrijfsgebouw met onder meer een spinnerij en een magazijn. Langs de wegen die met bomen afgezet zijn, stonden de hoeven in het midden van het perceel. Het waren eenvoudige gelijkvloerse stenen gebouwen met drie slaapkamers, een gemeenschappelijke kamer met een haard, een kleine kelder onder een andere kamer en een houten schuur. Aan de buitenkant van de zijmuren ter hoogte van de schuur bevonden zich een toilet en een ronde mestput. De rechthoekige gebouwen waren loodrecht geplaatst aan weerszijden van de dreef.

De eerste mislukking

Ondanks de bloeiende beginperiode mislukte de onderneming. Vele van de geplaatste gezinnen waren het bedrijven van de landbouw niet bij machte of waren er helemaal niet voor geïnteresseerd. Andere belangrijke oorzaken waren de veenachtige grond, de te beperkte bemesting en het aanwenden van de bremcultuur als groenbemesting, die de gronden echter uitputte. Mede door

▼ De open ruimten van de gransland-complexen worden in het noord-oostelijk deel van het landschap gedeeltelijk onderbroken door massale aanwezigheid van solitaire bomen

een onderbezetting van de boerderijen rezen er ook financiële problemen. Reeds in 1828 werd het systeem opgedoekt en werden de resterende families als landarbeiders op de gronden van de Maatschappij in dienst gesteld (1).

DE OPRICHTING VAN DE KOLONIE VAN MERKSPLAS

Tegelijk met de oprichting van een vrije kolonie in Wortel, werd in Merksplas voor een bedelaarshuis gezorgd.

De heide tussen Wortel en Merksplas werd hiervoor de meest geschikte grond bevonden om dezelfde redenen als die van de Kolonie van Wortel. Op de historische kaart van de Ferraris (4), die het gebied weergeeft vóór de stichting van de kolonie, komt dit overeen met het deel van het heidegebied dat Bolksche Heide heette. Het paalde aan het landbouwgebied dat zich ten westen van de dorpskern van Merksplas bevond. In dit deel van de heide kwamen het Witte Goor en het Kleine Witte Goor voor, wat wijst op turfontginningen.

De gronden werden in 1823 opgekocht. In datzelfde jaar werd begonnen met de oprichting van de

Uittreksel uit de historische kaart van de Ferraris (1777). Carte de Cabinet des Pays-Bas Autrichiens, kaartbladen Brecht 106 (N²) (2) en Turnhout 126 (T²) (1)

Zicht op de personeelswoningen die door hun uitzicht en inrichting horen bij het kenmerkende gebouwenpatrimonium van de Kolonie van Wortel (foto D. Pauwels)

► gebouwen van het gesticht. Het complex met vier vleugels rond een binnenplaats, werd voltooid in 1825. Het huis werd op 25 augustus geopend en op 31 december waren er reeds 600 bedelaars (zowel mannen als vrouwen). Het bevatte ateliers voor werk in de winter en een school (6).

Omdat de bevolking er nogal gemengd was, werd in 1825 een detachement soldaten ter beschikking gesteld van de bestuurder. Zij moesten opstanden en vluchten voorkomen.

DE KOLONIES NA HET ONTSTAAN VAN BELGIË

Een nieuwe lijdensweg

De Kolonies van Wortel en Merksplas bleven voortbestaan in het Belgisch Koninkrijk. Door artikel 20 van de Belgische grondwet werd de Maatschappij erkend en door de wet van 7 september 1831 had ze recht op een jaarlijkse vergoeding van 74.074 frank. De financiële moeilijkheden waren hiermee echter niet van de baan.

In de Kolonie van Wortel werden de hoeven niet meer onderhouden. De hoeven die dreigden in te storten, werden afgebroken en met het materiaal werden de minder bouwvallige hersteld. Het aantal vrije kolonisten verminderde gestaag. Waar er in 1827 nog 547 waren, zijn dat er in 1840 nog slechts 175.

Vanaf 1833 zette men de landarbeiders aan het werk in bebossingsprojecten. Grove dennen werden aangeplant voor brandhout en fijne dennen voor de meubelmakerij. Ongeveer een derde van de totale oppervlakte die oorspronkelijk voor akkerbouw bedoeld was, circa 79 hectare, werd met dennen beplant.

In 1842 was het project echter failliet. Het contract tussen de Staat en de Maatschappij dat het jaar voordien was afgelopen, werd niet verlengd. De negatieve houding van de publieke opinie en de hoge schulden betekenden het einde van de kolonie.

Ook in Merksplas kende het project steeds ernstige financiële problemen. Vanaf 1830 werd het zelfs een langzame doodstrijd. Merksplas kreeg slechts zeer beperkte middelen en mocht geen heraanpassingsmilieu meer zijn. Na een aantal vruchteloze

'reddings'plannen kwam het door de schuldeisers tot een verplichte verkoop van het gebied. Het gesticht van Merksplas werd op 21 oktober 1841 ontruimd.

Prins Frederik der Nederlanden, de voornaamste schuldvorderaar, kocht het geheel van beide kolonies aan voor 400.000 frank. De Kolonies van Wortel en Merksplas hielden op te bestaan.

De Maatschappij van Weldadigheid werd op 1 oktober 1842 ontbonden.

Het landschapsbeeld ten tijde van Vandermaelen

Aan de hand van de historische kaart van Vandermaelen die gepubliceerd werd in 1849-'50 (7), kan het beeld ingeschat worden van het landschap dat in de kolonies ontstaan was.

In de Kolonie van Wortel is nagenoeg de hele heide ontgonnen en ingericht. Het gebied wordt door een dicht wegenstelsel opgedeeld in rechthoekige perceelblokken. Centraal in het gebied bevinden

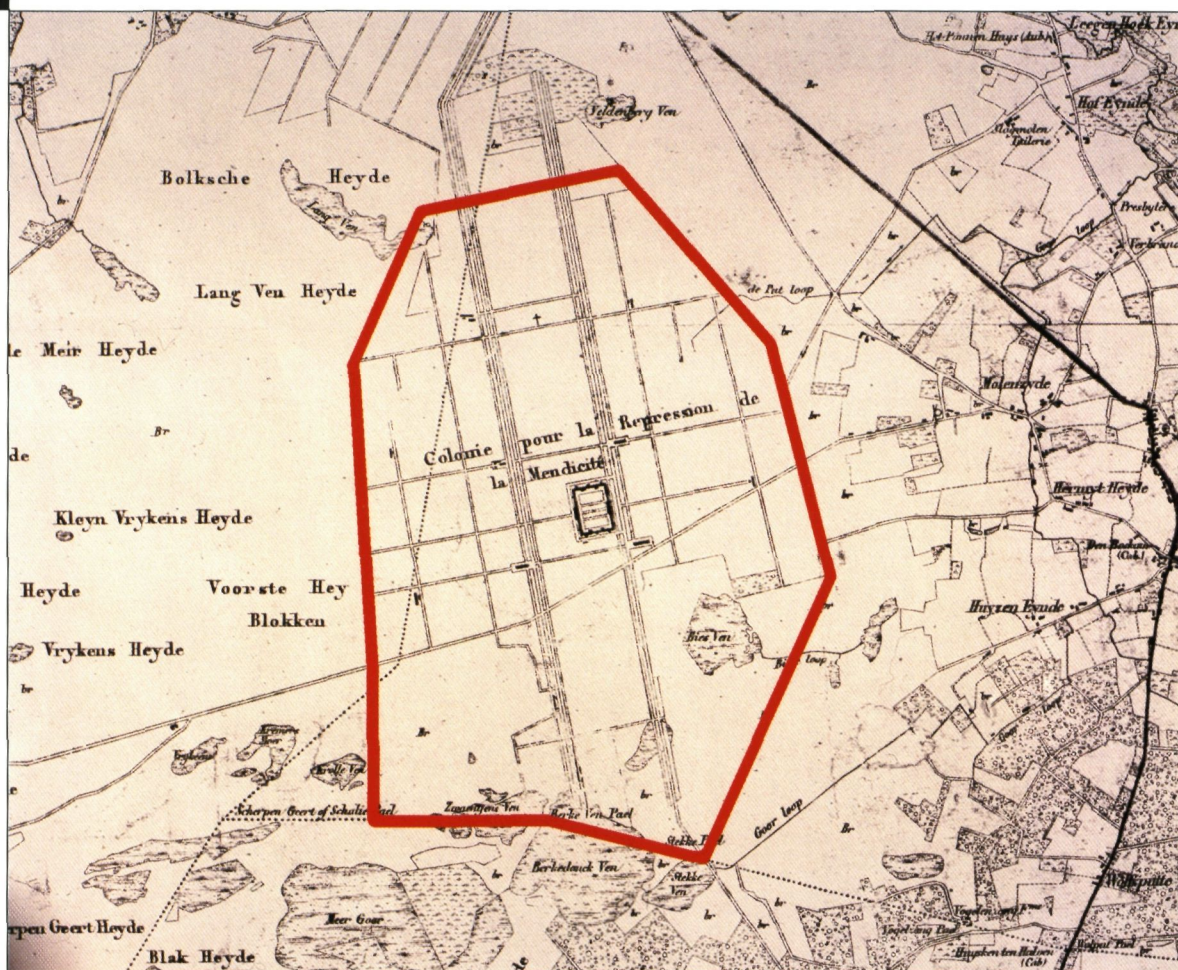
zich 'Les quatre bâtiments'. In een kruisvorm waarvan de armen ongeveer noord-zuid en oost-west staan, zijn driedubbele wegen aangelegd die op regelmatige afstanden verbonden zijn door dwarswegen. Aan die dwarswegen liggen kruiselings telkens twee gebouwen.

Deze dwarswegen lopen aan weerszijden door en vormen zo de begrenzing van de perceelblokken bouwland. Ten noorden en ten zuiden van de oost-westarm van dit kruis komen er, parallel aan die lijn, nog één respectievelijk twee van die driedubbele wegen met woningen en bouwlandblokken voor. Helemaal in het noorden, tegen de rijksgrens aan, ligt er een dubbele weg met telkens slechts één woning ertussen. Zo komt men aan de voornoemde 125 uitbatingen.

Tussen de blokken landbouwgrond komt nog heide voor, evenals in het noordelijk deel van het gebied. Hier blijven er vennencomplexen bestaan en is de planmatige ontginning het minst ver gevorderd. Er zijn ook een aantal smalle rechthoekige stukken naaldboutaanplanten aangelegd. In het zuiden van het gebied ter hoogte van Regenwortel, komt een blok grasland voor.

De Kolonie van Wortel is een compartimentlandschap met afwisselende blokken van gesloten structuren zoals bossen en van open structuren zoals landbouwgronden. Even kenmerkend voor dit landschap is het imposante rastervormige drevenpatroon (foto D. Pauwels)

1

Van noord naar zuid zijn twee parallelle, driedubbele wegen aangelegd. Door een regelmatig

Centraal in het gebied komt een kerkhof voor.

*De wet van 6 maart 1866 op de beteugeling der
bedelarij en landloperij*

De wet van 6 maart 1866 op de beteugeling der bedelarij en landloperij zou zowel de Kolonie van Wortel als die van Merksplas nieuw leven inblazen

► Hoewel de meeste bossen in de Kolonie van Wortel naaldhoutaanplanten zijn, is er mede door het recent gevoerde bosbeleid een geleidelijke overgang naar loofbos op gang gebracht (foto D. Pauwels)

(1). Landlopers konden voor een bepaalde periode ter beschikking gesteld worden van de regering. Hiervoor moesten gepaste inrichtingen gecreëerd worden als een soort van verbanningsoord voor de werkbekwamen waar hun landarbeid verschaft kon worden. De inrichting van Hoogstraten was veel te klein zodat uiteindelijk aan de Kolonies van Wortel en Merksplas gedacht werd.

Door een wet van 28 maart 1870 konden de beide kolonies aangeschaft worden en kreeg men financiële middelen om de bestaande lokalen in te richten. Het geheel werd aangekocht op 20 december 1870.

In 1871 begonnen de aanpassingswerken onder leiding van de bestuurder van Hoogstraten, die met het beheer van de twee instellingen belast werd. Als benaming werd gekozen voor Weldadigheidslandbouwkolonie van Hoogstraten-Merksplas (6).

De wet Lejeune van 27 november 1891 op de landloperij

De wet uit 1866 bleek ontoereikend. De wet Lejeune op de landloperij van 27 november 1891 maakte daarom een onderscheid tussen *beroepsbedelaars* die ten gevolge van luiheid, losbandigheid of dronkenschap landlopers waren, en bedelaars die bedelden door ouderdom, lichaamsgebrek, werkloosheid of andere ellende.

De Kolonie van Wortel werd aangeduid als toevluchtshuis en stond open voor de bedelaars van laatstgenoemde categorie. De Kolonie van Merksplas was bestemd voor de bedelaars van de eerste categorie. Het werd een bewaarhuis met een vergelijkbaar regime als de penitentiaire instellingen.

Alle valide kolonisten waren verplicht te werken. Zij die geen enkel werk kenden en niet bekwaam waren tot landbouwwerk, werden ingezet voor huishoudelijk werk, voor bebossing en grondwerken of werden tewerkgesteld in de steenfabriek, de smidse, de schrijnwerkerij, de klompenmakerij, de weverij of de kleermakerij (2).

Een nieuwe start

De evolutie van de Kolonie van Wortel

In 1881 komen in de Kolonie van Wortel nieuwe gebouwen tot stand, waar vanaf 1891 landlopers en bedelaars onderdak vinden.

Vanaf 1902 werden ook de zogenaamde beroepsbedelaars in de Kolonie van Wortel ondergebracht. Hierdoor werd Wortel in feite een afdeling van het bedelaarsgesticht van Merksplas. Tot de Eerste Wereldoorlog bleef de populatie in Wortel en Merksplas erg hoog. Tussen eind december 1919 en

11 juli 1920 werden 1158 Russische krijgsgevangenen die door de terugtrekkende Duitse legers waren achtergelaten, tijdelijk gehuisvest. Na de Eerste Wereldoorlog daalde het bevolkingsaantal sterk.

De evolutie van het landschapsbeeld kan gevolgd worden aan de hand van een reeks topografische kaarten.

Een topografische kaart uit 1879 (8) toont dat het merendeel van de 125 gebouwen van de uitbatingen verdwenen is. Enkele gebouwen blijven over aan nog bewerkte blokken landbouwgrond die

► Uittreksel uit de topografische kaart van het Institut Cartographique Militaire uit 1879 (archief stad Turnhout) (7)

alleen nog voorkomen aan de van oost naar west lopende centrale dreef met in het midden 'Les quatre bâtiments', en aan de zuid-oost verlopende centrale dreef, even ten zuiden van 'Les quatre bâtiments'. Ter hoogte van Langenberg is er ook nog een blok akkerland.

Het wegensysteem is fel gereduceerd tot een kruis met 'Les quatre bâtiments' als centrum. Enkel de horizontale arm is nog als dreef (hooghout met klein hout ertussen) aangeduid, evenals een deel van de verticale arm en van een meer zuidelijk gelegen van oost naar west lopende weg. Verder zijn er nog enkele van oost naar west lopende dreven overgebleven.

De zuidoostkant van de kolonie is bebost met naalddhout, evenals twee kleine delen ter hoogte van Staakheuvel. Het overige is als heide ingetekend. Gelet op de voorgeschiedenis kan dit beter gedefinieerd worden als braakland.

Op de topografische kaart uit 1898 (grondkaart van de geologische kaart) (9) is te zien dat de bebosning met naalddhout sterk uitgebreid is. Op de centrale landbouwstukken en het noordelijk gelegen braakliggend deel na, is alles bebost. Dit gaat

gepaard met het herstel van het rastervormig wegenspatroon. Er komen lokaal een aantal kleine blokken loofhoutbos voor.

Verscheidene delen van het wegenspatroon zijn opnieuw als dreef ingericht. Het akkerland is nog verder teruggedrongen. Delen ervan zijn in gebruik als weiland.

Op de topografische kaart uit 1923 (10), die de toestand op het terrein aan het begin van deze eeuw weergeeft, is het landschap verder in die richting geëvolueerd.

Even ten noorden van 'Les quatre bâtiments', aan de oostkant van de noord-zuid verlopende weg, is de huidige grote boerderij gebouwd in vierkantvorm met binnenplaats. Ten noorden daarvan zijn stallen opgetrokken. Langs dezelfde kant van de weg, maar ten zuiden van 'Les quatre bâtiments', staan de grote gebouwencomplexen van de landloperskolonie. Zij bevatten ook een kerk en een zwembad. Ten noorden en ten zuiden daarvan zijn de woningen van het personeel gebouwd, zowel ten oosten als ten westen van de centrale noord-zuid dreef.

Uittreksel uit de topografische kaart van het Institut Cartographique Militaire, uit 1898. Kaartblad Wortel - Weelde (8)

In de hoofdassen van het wegenpatroon zijn de parallelle wegen herleid tot één weg. Meestal werd de middelste behouden, maar de verspringen aan de kruispunten tonen aan dat soms één van de buitenste behouden werd. De dwarse wegen door de vroegere landbouwblokken zijn aan elkaar gegeven en vormen een dicht raster. Het gebied is ook van noord naar zuid goed te doorkruisen. Langs een groot aantal van de hoofdwegen, maar ook tussen de landbouwblokken, zijn dreven en bomenrijen aangeplant. Zij vormen de aanzet tot het huidige imposante drevencomplex in het domein.

In het noordwestelijk deel van het gebied is een kerkhof aangelegd.

Vanuit het zuiden komt een smalspoor toe.

Het hoofdafwateringsstelsel blijft onveranderd. De Mermans Moerloop heet nu Staakheuvelseloop.

Het meest markante verschil in het landschapsbeeld wordt echter gevormd door de bebossing. Het grootste deel van het domein bestaat uit naaldhoutbos. De stukken loofhoutbos zijn zeer gering. De oppervlakte landbouwgrond is in die periode zeer beperkt. Ook de heide is grotendeels verdwenen, op een deel in de noordoosthoek van het domein en een klein deel in het noordwestelijk gebied na.

De evolutie van de Kolonie van Merksplas

In de verlaten Kolonie van Merksplas waren tot 1870 nog slechts enkele tolbeambten in de gebouwen gehuisvest.

Na 1871 werden verscheidene nieuwe gebouwen opgericht. In 1876 kwam er een infirmerie in een deel van de oude gebouwen. In 1879 werden twee gebouwen met slaaplokalen opgetrokken, in 1886 kwam er een herbergingscentrum en in 1887 een celgevangenis.

Zo ontstond het huidige gebouwencomplex voor de opvang van illegalen dat in symmetrische opstelling links en rechts staat van de aslijn tussen het hoofdgebouw en de later opgetrokken kerk.

Ook de boerderij verschijnt kort na 1875 in het landschap, zoals te zien is op de topografische kaart uit 1895 (8). Ze bestaat uit een aantal losse gebouwen geschikt rond een grote rechthoekige binnenplaats. Het uitzicht en het concept van deze gebouwen zijn bewaard gebleven, enkel de woning van de landbouwingenieur die aan het begin van het complex stond en die de aanzet vormde van de aslijn van de binnenplaats, werd recent afgebroken.

Een grote schuur vormt het eindpunt van deze aslijn.

De wet van 1891 op de landloperij zou het toenemend belang van de Kolonie van Merksplas bevestigen. In die wet werd bepaald dat het regime van toevluchtshuizen zoveel mogelijk dat van de welddigheidsgeestichten zou benaderen, terwijl de leefregel van de kolonies in zeker opzicht een repressief karakter zou hebben, vergelijkbaar met de penitentiaire instellingen. Hoogstraten werd aangeduid als toevluchtshuis, Merksplas als bewaarshuis voor bedelaars en landlopers. Hun aantal steeg dan ook voortdurend, van 800 in 1879 tot 5.291 in 1911.

Ondanks de aanwezigheid van een militaire compagnie uit het Antwerpse garnizoen, die belast was met de bewaking van de kolonies, waren er zeer talrijke ontvluchtingen. Om die reden werd in 1893 begonnen met het graven van een ringgracht. De bedoeling was een bevaarbaar kanaal te graven dat niet alleen als een beveiliging voor de bevolking diende, maar dat ook in verbinding zou staan met het zuidelijk gelegen kanaal naar Turnhout, zodat op de kolonie gelost en geladen zou kunnen worden. Het ontwerp was van het bestuur van Bruggen en Wegen, maar de aansluiting is nooit uitgevoerd.

Op de topografische kaart die de toestand van 1895 (8) weergeeft, is een afgewerkte ringvaart ingetekend.

Het noordelijk deel van het gebied is geheel bebost met naaldhout.

◀ Het casino bevindt zich op de plaats vroeger als 'Les quatre bâtiments' bekend. Het is één van de kruispunten van het orthogonaal drevenpatroon in de Kolonie van Wortel (foto D. Pauwels)

Het drevenstelsel is uitgebreid tot een rastervormig geheel. Langs een deel van de wegen zijn bomen geplant, wat de aanzet vormt tot het huidige drevenpatroon.

De landbouwgronden zijn ingedeeld in kleinere, rechthoekige blokken die gescheiden zijn door houtkanten en bomenrijen. Het Biesven is ontwaerd door de aanleg van een centrale en een omringende gracht en is omgezet in grasland. Enkel in de zuidwestelijke punt van het gebied is de heide met de vennen gebleven. De rest is omgezet in akkerland.

In het gebied komen er ook kleinere delen bos voor, zowel loofhout als naaldhout. In het noordelijk en het centraal westelijk deel en in de zuidwestelijke punt van het gebied vormen de naalddhoutaanplanten grotere gehelen. Er komen ook boomgaarden voor.

Er is een steenbakkerij opgericht en ten noorden en ten zuiden ervan zijn kleiafgravingen gestart.

Opvallend is ook de karakteristieke verkaveling met de personeelswoningen die ontstaan is tegen de weg naar Rijkervorsel aan. Ze variëren van eenvoudige woningen met kleine tuin tot riante villa's met grote, aangelegde tuinen. Zo ontstond een eigen levensgemeenschap verbonden aan de kolonie.

Op de topografische kaart die de toestand op het terrein weergeeft aan het begin van deze eeuw (10) valt op dat het zuidelijk deel van die gracht verdwenen is. Voor het overige is er weinig veranderd. In het noordelijk en het zuidwestelijk gedeelte zijn partijen naalddhoutbos weer omgezet in landbouwgrond. Tussen de akkergronden zijn nog meer systematisch bomenrijen en houtkanten aange-

► Uittreksel uit de topografische kaart van het Institut Cartographique Militaire uit 1895 en 1898 Brussel, onderdruk van Carte Géologique de la Belgique, kaartbladen Wortel-Weelde nr. 8 en Beersse-Turnhout nr. 17

plant. Ook het drevensstelsel is verder uitgebreid tot ongeveer de huidige proporties. De personeelswoningen in de zone ten noorden van de weg naar Rijkevorsel zijn verder uitgebreid en aan de zuidkant van die weg in het oostelijk deel van het gebied, zijn er ook verschenen.

De landarbeid bleef ontoereikend als bezigheid in de kolonie. Om die reden verscheen vanaf 1880 ook nijverheid in het gebied. Firma's uit Brussel, Turnhout, Hoogstraten en zelfs Breda richtten er werkplaatsen in. In 1907 zijn het er 11 en in 1910 reeds 15. Ook de administratie richtte nieuwe werkplaatsen in zoals een steenbakkerij, een leerlooierij, een betonbewerkingsatelier, een meubelfabriek, een kleermakerij en een weverij. Eind 1910 waren de kolonisten als volgt tewerkgesteld: 941 in economische dienst, 1244 voor de landbouw-

exploitatie en 2034 in de nijverheidsinstelling; 399 waren werkloos. Die nijverheid concentreerde zich in het oostelijk deel van het gebied ten noorden van de weg naar Rijkevorsel. De steenbakkerij wordt reeds expliciet vermeld op de topografische kaart van 1895 (8).

Vanaf het kanaal Schoten-Dessel liep er langs de Steenweg op Rijkevorsel naar Merksplas een smalspoor voor wagentjes getrokken door ossen (10). Het had ook vertakkingen naar de Kolonies van Merksplas en Wortel. Hierop werd onder meer straatmest (6) vervoerd naar de Kleine en de Grote hoeve en steenkool naar de grote kolenschuur aan de Steenweg op Rijkevorsel, even ten westen van de Kleine hoeve. Dit smalspoor gaf ook verbinding met de steenbakkerij en de andere werkplaatsen zodat baksteen, mijnhout en andere producten er eveneens mee vervoerd werden.

Uittreksel uit de topografische kaart van het Institut Cartographique Militaire, uit 1923, kaartbladen Wortel 8/3 en Beersse 8/7

In 1895 werd een school voor volwassen gedetineerden geopend. Ook waren er een kerk en een school met voorzieningen voor de kinderen van het personeel. De kerk werd in 1899 ingewijd met Onze-Lieve-Vrouw-Hemelvaart als patrones. Het is een merkwaardig eclectisch gebouw met verwijzingen naar industriegebouwen. Het stalen dakgebinte met geklonken vakwerkspanten is zeer zeldzaam. De ontwerper is onbekend. De gevels hebben een neo-Romaans karakter.

Net voor de Eerste Wereldoorlog verbleven er ongeveer 6.000 gedetineerden in de Kolonie van Merksplas (6). Na de val van Luik werden de poorten opengezet en vertrokken er ongeveer 3.000. Tijdens de bezettingsperiode werden de gebouwen gebruikt als opvangcentrum voor krankzinnige en zieke mensen uit andere instellingen.

Na de oorlog daalde het aantal gedetineerden tot een twaalfhonderdtal. Ze werden opnieuw ingedeeld in groepen. Er was een afdeling straflandbouwschool, een afdeling epileptici, een afdeling geesteszwakken en in 1932 kwam er nog een afdeling voor recidivisten bij. De landbouwwerkzaamheden van de straflandbouwschool vonden in de Kleine hoeve plaats. De gebouwen van dit complex zijn echter grotendeels verdwenen.

▼
Zicht op het gebouwencomplex van de hoeve in Wortelkolonie
(foto D. Pauwels)

DE NEERGANG VAN DE KOLONIES

De afschaffing van de Weldadigheidskolonies

Door een koninklijk besluit van 7 mei 1929 werden de Weldadigheidskolonies van Wortel en Hoogstraten afgeschaft (2).

De Kolonie van Wortel bleef een bijhuis van het bedelaarsgesticht van Merksplas (2). Pas in 1935 werd ze opnieuw in gebruik genomen voor geesteszieke landlopers of geesteszieken afkomstig uit Geel of uit andere overbevolkte psychiatrische ziekenhuizen. Ze was dus weer een toevluchtshuis en kreeg de naam Rijkskoloniegesticht.

Bij de bevrijding aan het einde van de Tweede Wereldoorlog in 1944 kreeg de instelling het hard te verduren. Vele gebouwen werden vernield. Ook na de oorlog zorgde de Kolonie van Wortel als onderdeel van de Kolonie van Merksplas voor de opvang van landlopers.

In de Kolonie van Merksplas bleven de gebouwen van de strafinrichting tijdens de Tweede Wereldoorlog onder Belgisch bestuur, maar met een Duitse directeur (6). De gevangenis fungeerde als wachtzaal tot de definitieve veroordeling. Na het vonnis werden de veroordeelden overgebracht naar de gevangenis van Sint-Gillis of naar werkkampen of concentratiekampen. Politieke gevangenen mochten hun straf in Merksplas zelf uitzitten.

Na de bevrijding vormden de Engelsen het gebouw om tot een strafdok. Na hun vertrek werd het ingenomen door de Witte Brigade.

Daarna fungeerde de strafinrichting opnieuw als opvang voor politieke gevangenen, ditmaal voor echte of vermeende collaborateurs.

Na de oorlog werden de gebouwen gemoderniseerd. Er kwam een bibliotheek, sportaccommodatie en radiodistributie voor de gedetineerden.

Het vervolg na 1955

In 1955 werden de Kolonies van Wortel en Merksplas twee onafhankelijke instellingen. In die van Wortel werden landlopers en bedelaars tewerkgesteld. De Kolonie van Merksplas evolueerde langzamerhand naar een zuivere strafinrichting. Eén van de gevolgen was dat uit veiligheidsoverwegingen de zadeldaken van de gevangenisgebouwen werden vervangen door platte daken. In 1960 werd het gebouw voor de correctioneel veroordeelden

verbouwd, waarbij de zalen omgevormd werden tot kamers voor vier tot zes personen.

Recente landschapsevoluties

De topografische kaart van het Militair Geografisch Instituut van 1970 (11) geeft het huidige landschapsbeeld van de kolonies weer.

De Kolonie van Wortel is sinds het begin van deze eeuw niet ingrijpend gewijzigd. Een vrij beperkt deel van het gebouwenbestand is veranderd en een klein deel van de beboste ruimte is opnieuw naar landbouw omgezet. De landbouwoppervlakte is nu deels akkerland, deels weiland. Het drevenpatroon vormt een imposant netwerk.

In de Kolonie van Merksplas vallen de diepe sporen op die de steenbakkerij in het landschap nagelaten heeft in de vorm van kleiputten en uitgesproken reliëfwijzigingen.

▲ Bij het beheer van de dreven wordt voorzien dat de bermen uitgebreid worden tot aan de rand van de boomkruinen. Dit zal een conflict tussen landbouwgebruik en boombeheer vermijden.

► Zicht op een dubbele eikendreef die één van de hoofdasen vormt in het orthogonaal drevenpatroon in de Kolonie van Wortel (foto D. Pauwels)

Even ten noorden van de gevangenisgebouwen is één van die putten in gebruik als stortplaats. Voor het overige zijn er slechts zeer beperkte veranderingen. De voornaamste is dat de bomenrijen en de houtkanten tussen de percelen in de landbouwblokken verdwenen zijn. Er is in verhouding ook meer grasland aangelegd. De drevenstructuur is daarentegen ongewijzigd.

HET EINDE VAN DE KOLONIES

De afschaffing van de wet op de landloperij op 1 maart 1993 betekende de opheffing van de Kolonies van Wortel en Merksplas.

De instelling in Wortel werd gedeeltelijk omgebouwd tot een strafinrichting voor gedetineerden met straffen van minder dan drie jaar. Het hoofdgebouw met een veiligheidszone van 25 hectare werd hiervoor in gebruik genomen.

De instelling in Merksplas is verder uitgebouwd en dient nu onder meer ook om illegalen op te vangen. Op dit moment verblijven er 680 gedetineerden en telt het personeelskader zowat 430 eenheden (6).

DE LANDSCHAPPEN VAN DE KOLONIES

Deze rijke geschiedenis heeft geleid tot de zeer karakteristieke landschappen van de kolonies. Beide landschappen, die nagenoeg bij elkaar aansluiten, zijn door hun eigen structuur zeer herkenbaar en vallen op door hun verschil met de omgeving. Het zijn compartimentlandschappen met grote open stukken gras- en akkerland die afwisselen met gesloten structuren van bossen en struwelen. Plaatselijk komen enkele vennen met relictten van heide en moeras voor.

De beschermde oppervlakte van de Kolonie van Wortel bedraagt ongeveer 552 hectare. De beschermde zone in de Kolonie van Merksplas is ongeveer 480 hectare groot. Het geheel wordt afgebakend door de ringgracht. In het zuiden is het tracé van die voormalige ringgracht als grens van de bescherming genomen. In de zuidwestelijke punt van het landschap vormt de afbakening van het gebied voor verblijfsrecreatie de grens.

Het hele landschap van beide kolonies wordt bovendien doorkruist door een immens raster-

vormig patroon van dreven of bomenrijen met in hoofdzaak een grazige ondergroei. De bomen van die rijen of van de enkele en dubbele dreven zijn hoofdzakelijk zomereiken. Maar ook Beuk, Amerikaanse eik, Linde en Populier komen voor. De sloten volgen het voornoemd rastervormig patroon.

Door hun uitgestrektheid, hun grote rijkdom aan biotopen en hun relatieve rust hebben beide gebieden een grote waarde voor de fauna, meer bepaald de vogelfauna.

Die biologische waarde is in Merksplas ook aanwezig, ondanks het feit dat hier een reeks landschappelijke ingrepen voorkomen die het gevolg zijn van de voortdurende wijzigingen en uitbreidingen in de beleid en het beheer in de Weldigheidskolonie. De oude kleiputten en vergraven terreinen, de industriële terreinen en de recreatie-infrastructuur voor het personeel beslaan er een aanzienlijke ruimte.

Het minder gaaf ogend voorkomen van de kolonie te Merksplas wordt ook nog in de hand gewerkt door een bomen- en struikenplantage die in het zuidoostelijk deel is aangelegd.

De Kolonie van Wortel

Overeenkomstig de karteringseenheden van de Biologische Waarderingskaart van België (12) zijn de bossen in hoofdzaak dennenbestanden die onderscheiden kunnen worden in oudere naaldhoutaanplanten met ondergroei van grassen en kruiden (Pmh), oudere naaldhoutaanplanten met ondergroei van lage struiken (Pms), oudere naaldhoutaanplanten met ondergroei van hoge struiken (Pmb) en in gesloten naaldhoutaanplanten (Pa) en jonge naaldhoutaanplanten (Pi).

In die kruidlaag van de dennenaanplanten worden plantensoorten als Blauwe bosbes, Bochtige smelevare, Pijpestrootje, Struikheide, Smalle en Brede stekelvaren, Adelaarsvaren, Gewone en Veelbloemige veldbies, en Braam aangetroffen. In de struiklaag komen soorten voor zoals Zomereik, Ruwe en Zachte berk, Lijsterbes, Sporkehout, Amerikaanse vogelkers, Kamperfoelie. In sommige bestanden wordt op die manier een geleidelijke omschakeling naar loofbos verkregen.

Een aantal van die naaldhoutaanplanten is gemengd met Beukenbos met bosanemoon (Fa) en Zeer arm zuur eikenbos (Qb). Die types komen ook plaatselijk afzonderlijk voor.

► Ook de Zure beukenbossen (Fb) worden op een aantal plaatsen aangetroffen.

Sommige van de dreven die in een bosomgeving staan, gaan geleidelijk op in het bos. Door een gepast beheer zal erop toegezien worden dat de dreven die deel uitmaken van het historisch drevenpatroon, een herkenbare structuur blijven

(foto D. Pauwels)

De bomenrijen en dreven bestaan meestal uit Zomereik maar ook uit Amerikaanse eik en beuk.

In het noorden van het gebied komen een zevental Oligotrofe vennen voor (Ao). Hier treft men plantensoorten aan als Pijpestrootje, Dopheide, Knolrus, Trekrus, Ronde zonnedaauw en Wilde gagel.

Plaatselijk komt Gedegradeerde heide met Berk (Cmb) voor.

Van de graslanden worden er slechts twee typen aangetroffen: de Zeer soortenarme graslanden (Hx) en de Graasweiden met Engels raaigras en Witte klaver (Hp).

De dennenbossen zijn in de Biologische Waarderingkaart van België gecatalogeerd als biologisch waardevol. Een aantal kleinere beuken- en eikenbestanden zijn als biologisch zeer waardevol aangeduid, evenals de vennen.

In de bossen en de dreven broeden talrijke vogelsoorten. De meest vermeldenswaardige zijn Bonte vliegenvanger, Boomvalk, Bosuil, Buizerd, Goudvink, Houtsnip, Zwarte Specht en Ransuil. In de heideachtige en de moerassige delen broeden onder meer Boompieper en Wintertaling.

De Kolonie van Merksplas

In dit gebied zijn de bossen in hoofdzaak Zeer arm, zuur eikenbos (Qb), plaatselijk gemengd met mesotroof tot eutroof Wilgenstruweel (Sf). Plaatselijk groeien ook Mesofiele bossen met opslag (Fb). Zij zijn biologisch zeer waardevol. Er komen ook enkele Populierenaanplanten voor op vochtige plaatsen (Lh).

In het zuidoostelijk en zuidwestelijk deel van het gebied zijn Oudere naaldhoutaanplanten met ondergroei van hogere struiken (Pmb) of met ondergroei van grassen en kruiden (Pmh) en Gesloten naaldhoutaanplanten (Pa) aanwezig. Zij worden als biologisch waardevol aangeduid.

De bomenrijen en dreven bestaan in hoofdzaak uit Zomereik maar ook uit Amerikaanse eik en Beuk.

De landbouwgronden zijn akkers op zandige

► De ringgracht van de Kolonie van Merksplas is een uniek historisch landschapselement dat verbonden is aan de 'onvrije' Kolonie die Merksplas was

(foto D. Pauwels)

bodem en graslanden van Zeer soortenarm grasland (Hx) en Graasweide met Engels raaigras en Witte klaver (Hp).

Ten zuiden van de Steenweg op Rijkevorsel, in het zuidoostelijk deel, is een bomen- en struikenplantage ingericht. Ze is ook in het voormalige Biezeven uitgebouwd. De kwekerij zal echter op korte termijn van deze gronden verdwijnen.

◀ In sommige delen van de Kolonie van Wortel is het natuuraspect zowel op het vlak van flora als van fauna van groot belang. Het beheer en de inrichting van het gebied zullen hier passende accenten leggen
(foto D. Pauwels)

Het gebouwenpatrimonium

De meeste gebouwen in de Kolonie van Wortel zijn centraal gegroepeerd, waardoor het omgevende landschap zeer gaaf overkomt.

Het imposantste complex is het hoofdgebouw van de strafinstelling van rond de eeuwwisseling. Het is gebouwd in een stijl die aan een begijnhof doet denken. Na recente verbouwingen bevat het een eetzaal, een bibliotheek, een conferentiezaal, een dagverblijf, een kleine biljartzaal en een sanitair blok. Daarnaast zijn er nog drie ateliers die in bedrijf gehouden worden door privé-ondernemers.

Ten noorden van dit complex bevinden zich het Casino (de feestzaal van de kolonie) en het landbouwbedrijf met woning, dat momenteel volledig ontmanteld is. Verspreid komen 21 personeelswoningen met tuin voor.

De geschiedenis van de Kolonie van Merksplas heeft een veel complexer gebouwenassortiment doen ontstaan, dat bovendien meer verspreid is over het centrale deel van het gebied. Hierdoor oogt het landschap minder gaaf. De aanwezigheid van een aantal bedrijventerreinen met grote gebouwencomplexen versterkt die indruk.

Het centrum van het gebied wordt gevormd door de kerk en de gebouwen van de strafinrichting en van het opvangcentrum voor de illegalen. Ten noorden hiervan komt de Grote boerderij voor. Rond de strafinrichting liggen enkele complexen van bedrijfsgebouwen en -terreinen die een aanzienlijke ruimte in beslag nemen. De oude steenbakkerij met de kleiputten en de vergraven terreinen waarvan er één is ingericht als stort voor inert materiaal, en de recreatie-infrastructuur voor het personeel en familie, maken hier deel van uit. Aan de Steenweg op Rijkevorsel liggen de karakteristieke verkavelingen van de personeelswoningen met bijbehorende tuin.

Aan de Steenweg op Wortel, in het noordelijk deel van het gebied, strekt het kerkhof zich uit.

▲
Ook de Kolonie van Merksplas is een compartiment-landschap waarin een imposant rastervormig drevenpatroon voorkomt (foto D. Pauwels)

DE BESCHERMING ALS LANDSCHAP

De opheffing van de kolonies was voor deze zeer waardevolle landschappen een reële bedreiging. De grote eigendommen waren niet meer van nut voor het huidige gebruik als gevangenis en opvangcentrum voor illegalen.

In de Kolonie van Wortel was er sinds 1 maart 1993 een gescheiden regime gekomen tussen enerzijds de strafinrichting die in beheer bleef bij het Bestuur der Strafinrichtingen van het Ministerie van Justitie en anderzijds het domein dat in beheer kwam van Openbare Werken. Het domein van de strafinstelling werd dus ingekrompen tot een beperkte zone van ongeveer 45 hectare die enkel het hoofgebouw met 25 hectare veiligheidszone omvatte, samen met 20 hectare landbouwgrond die in gebruik gegeven is aan het Penitentiair Schoolcentrum van Hoogstraten.

Vermits de federale overheid het overschot aan onroerende goederen afstootte, betekende dit dat het overgrote deel van de Kolonie van Wortel verkocht zou worden.

In de Kolonie Merksplas, waar hetzelfde probleem zich voordeed, kan men in zekere mate waarnemen wat de gevolgen kunnen zijn van langlopende concessies en van verschillende onafhankelijke initiatieven in bepaalde deelgebieden. Er ontstaat een onafhankelijk beheer dat geen rekening houdt met de structurele eenheid van het gebied, noch met de beeldbepalende elementen en de opbouwende componenten. Dit kan leiden tot een differentiatie en een wijziging die de herkenbaarheid en het eigen karakter van het gebied doen teloorgaan. Het hoofddoel van de bescherming was dan ook de waardevolle domeinen als één structureel geheel te bewaren en te laten beheren met respect voor de beeldbepalende elementen en de opbouwende componenten.

Het toekomstige beheer

Het toekomstige beheer heeft tot doel de intrinsieke waarden van beide landschappen te behouden en te verbeteren. Het gaat in hoofdzaak om volgende aandachtspunten.

Het kenmerkend karakter van het compartiment-landschap moet bewaard blijven. Het imposante drevenpatroon moet behouden en zoveel mogelijk hersteld worden. Tegelijkertijd moeten de toestand, de groeimogelijkheden en de zichtbaarheid in het landschap verbeterd worden.

De beboste oppervlakte is minstens te behouden en verder te diversifiëren door een geleidelijke overgang naar loofbos.

De landbouwgronden zijn zoveel mogelijk verder te gebruiken als veldkavels die als structureel geheel passen in het landschap.

De deelgebieden met een zeer hoge natuurwaarde moeten zo beheerd worden dat die waarden die nu in sommige gevallen als een relictwaarde aangeduid kunnen worden, verbeteren en zo mogelijk hersteld

worden. De grote waarde voor de avifauna moet hierin medebepalend zijn.

Voor de bestaande gebouwen en hun omgeving moeten gepaste bestemmingen gevonden of behouden worden, waardoor zij als karakteristiek en structureel geheel blijven passen in het landschap.

In de Kolonie van Wortel geldt dit voor de woningen en de recreatie-infrastructuur, maar ook voor het voormalig landbouwbedrijf waar bij voorkeur een landbouwbedrijf uitgebouwd wordt waarin op een ecologisch verantwoorde wijze aan duurzame landbouw gedaan wordt. De beeldbepalende centrale gebouwen en het bijbehorend domein blijven bij voorkeur als strafinrichting bestaan omdat dit als een gepast gebruik beschouwd kan worden waarmee tevens een rechtstreekse binding met de geschiedenis van het gebied gehandhaafd wordt. De noodzakelijke herinrichtingswerken en veiligheidsmaatregelen moeten wel met respect voor het bestaand gebouwenpatrimonium en het omgevend landschap uitgevoerd worden.

In de Kolonie van Merksplas is de zaak complexer door het meer verscheiden gebouwenpatrimonium. Het zoeken naar gepaste bestemmingen voor de Grote en de Kleine hoeve en voor sommige oude bedrijfsgebouwen en -terreinen is een grote uitdaging, zeker wat betreft het aspect structurele inpassing in het geheel. Ook de noodzakelijke aanpassingen van de strafinrichtingen zullen met de nodige deskundigheid uitgewerkt moeten worden.

Beide landschappen lenen zich voor passieve recreatie, op voorwaarde dat die op een gepaste wijze ingericht wordt. Het zijn ideale wandel- en fietsgebieden.

Ook moet ernaar gestreefd worden het geheel in al zijn aspecten te laten kaderen in een educatieve, sociale en/of wetenschappelijke functie.

DE AANKOOP VAN BELANGRIJKE DELEN VAN DE KOLONIES

Wortel als voortrekker

De Vlaamse overheid was zich inmiddels bewust geworden van het unieke karakter van de kolonies. Zij heeft de Vlaamse Landmaatschappij de opdracht gegeven het gedesaffekteerde deel van de Kolonie van Wortel aan te kopen.

► Zicht op de kerk van de Kolonie van Merksplas (foto D. Pauwels)

Bij de aankoop van het domein heeft zij tevens de opdracht gekregen een inrichtingsplan op te stellen in samenspraak met de verschillende betrokken actoren, dus ook met de Afdeling Monumenten en Landschappen.

Vermits de Vlaamse Landmaatschappij de gelden moet recupereren voor die gronden die niet in haar opdracht passen, zoals bijvoorbeeld de bossen en de heide- en venrelicten en een deel van het gebouwenpatrimonium, onder meer woningen en het Casino, worden er afspraken gemaakt met de Afdeling Natuur en de Afdeling Bos en Groen van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap en met de stad Hoogstraten om delen van het gebied over te nemen.

De aangekochte landbouwgronden zijn een verhaal apart. Een deel van die gronden wordt door de Vlaamse Landmaatschappij betrokken bij de ruilverkaveling Zondereigen. Zij vormen een essentieel

gegeven in de karakteristieke opbouw van het landschap van de Kolonie van Wortel. De bescherming als landschap heeft dan ook niet de bedoeling de vrijheid van de landbouwer inzake teeltkeuze te beknotten. Randvoorwaarde is dan wel dat de landbouwexploitatie enkel het gebruik van veldkavels inhoudt en dat hierbij rekening gehouden wordt met de karakteristieke landschapsopbouw. Er wordt dus gestreefd naar een bestendiging van het landbouwgebruik op die gronden waarop momenteel aan landbouw gedaan wordt. De Vlaamse

▼
In de kolonie vormen de personeelswoningen die meestal in typische groene verkavelingen gegroepeerd staan, een beeldbepalend onderdeel van het landschap
(foto D. Pauwels)

Landmaatschappij heeft een goed beeld van de oppervlakte die noodzakelijk is voor de landbouwbehoefte. In het inrichtingsplan dat zij naar aanleiding van de aankoop moet opmaken, zal dit gegeven vastgelegd worden. De enige randvoorwaarde met betrekking tot de bescherming als landschap is dat bij de invulling rekening gehouden wordt met de intrinsieke waarden van het landschap van de Kolonie van Wortel zoals ze verwoord zijn in het beschermingsbesluit.

Het domein zal uiteindelijk een aantal beheerders hebben die verschillende beheersaccenten zullen leggen naargelang van hun opdracht, hun doelstellingen en hun intenties.

Het inrichtingsplan moet met betrekking tot die operatie een eerste coördinatie en planning vooropstellen en vastleggen.

De visie op het landschap wordt onderschreven door de Afdeling Monumenten en Landschappen omdat zij de landschapsopbouw ten tijde van Vandermaelen als uitgangspunt neemt, zonder die evenwel te willen kopiëren. Dit is zeer belangrijk omdat de herkenbaarheid van het landschap met de toenmalige structuren maximaal behouden en bereikt kan worden.

De bescherming als landschap zal het wettelijk kader zijn waarin op langdurige basis de coördinatie gegarandeerd kan worden van het beheer en het behoud van het landschap als structureel geheel met inachtneming van zijn intrinsieke historische, natuurwetenschappelijke, esthetische en socio-culturele waarden.

Het inrichtingsplan zal een belangrijke aanzet zijn tot het beheersplan voor het landschap. Tijdens de besprekingen daarover heeft de Afdeling Monumenten en Landschappen kunnen vaststellen dat de algemene formuleringen van de doelstellingen van het toekomstig beheer van het beschermd landschap niet in tegenspraak zijn met de verschillende visies op de inrichting en het beheer van het gebied. De discussie gaat momenteel in hoofdzaak over het vinden van evenwichten tussen de betrokken partijen en van een gepaste bestemming voor de gebouwen en voor de voormalige boerderij van de kolonie.

◀ Ondanks het feit dat het landschap in het centrale deel van de Kolonie van Merksplas door de verschillende bedrijvigheden van de Kolonie minder gaaf oogt, is dit beeld een illustratie dat ook hier talrijke prachtige gezichten voorkomen
(foto D. Pauwels)

Ook Merksplas volgt

Voor de Kolonie van Merksplas, die eerst wat achter dreigde te blijven, heeft de Vlaamse overheid uiteindelijk soortgelijke oplossingen nagestreefd.

De Vlaamse Landmaatschappij heeft bij de openbare verkoping van gronden van de kolonie haar recht van voorkoop doen gelden. Zij zal eveneens andere delen verwerven die de Regie der Gebouwen nog zal verkopen. Ook in dit geval zullen deelgebieden aan andere overheden en instanties doorverkocht worden. Hier zijn opnieuw de Afdeling Natuur en de Afdeling Bos en Groen betrokken partijen. De Stichting Kempens Landschap is als een belangrijke kandidaat opgedoken om de personeelswoningen en de bedrijfsgebouwen aan te kopen en te beheren in de geest van de bescherming.

De drinkwatermaatschappij Pidpa heeft de ringgracht met sommige aanpalende gronden aangekocht om een infiltratie- en captatieproject op te starten waardoor de ringgracht een passend beheer kan krijgen en zijn voortbestaan als kenmerkend deel van de aanleg van de 'onvrije' kolonie gevrijwaard kan worden.

▼
Zicht op een deel
van het imposante
gebouwencomplex
van de Grote hoeve
in de Kolonie van
Merksplas
(foto D. Pauwels)

BESLUIT

Er is ongetwijfeld nog voor lange tijd veel werk aan de winkel, maar toch is het voortbestaan van dit belangrijk erfgoed door de verschillende initiatieven van de overheden en van de plaatselijke verenigingen nu reeds in belangrijke mate verzekerd en is de nodige wil en deskundigheid aanwezig om een passend gebruik tot stand te brengen en om een gepast beheer uit te werken en uit te voeren.

NOTEN

- (1) DEROISY A., *Geschiedenis van de Rijkswelddadigheidskolonie te Merksplas*. Bulletin van het bestuur der strafinrichtingen, 20, nr. 2, 1966.
- (2) RUTS S., *De toekomst van Wortel-Kolonie: maatschappelijke en ruimtelijke aspecten*. Universiteit Gent, 1996.
- (3) HAYEZ M., *Mémoire sur la fertilisation des landes de la Campine en des Dunes*. Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique, Bruxelles, 1849.
- VLIBERGH E., *De Kempen in de 19e en in 't begin van de 20e eeuw*. Uitgave van het Davidsfonds nr. 156. T'Yper, 1908.
- (4) DE FERRARIS, Carte de Cabinet des Pays-Bas Autrichiens. Kaartblad Hoogstraten 105 (L²) (4), 1777.
- (5) JOBARD, *Lithographie de Jobard. Secours préparés à Wortel province d'Anvers par la commission de société de bienfaisance établie pour les provinces méridionales* in: *Le Philantrope*, 1822.
- (6) HET PLATFORM "RED MERKSPLAS-KOLONIE" V.Z.W., Merksplas-Kolonie. Merksplas, 1998.
- (7) VANDERMAELEN P., Kaartbladen Bar-Le Duc 4 1 en Turnhout 4 5, 1854.
- (8) INSTITUT CARTOGRAPHIQUE MILITAIRE, Topografische kaart van België. Archief stad Turnhout, 1879.
- (9) INSTITUT CARTOGRAPHIQUE MILITAIRE, Topografische kaart van België. Brussel, onderdruk Carte Géologique de la Belgique, kaartblad Wortel - Weelde 8, 1898.
- (10) INSTITUT CARTOGRAPHIQUE MILITAIRE, Topografische kaart van België. Kaartblad Hoogstraten 3/2. Brussel, 1923.
- (11) MILITAIR GEOGRAFISCH INSTITUUT, Topografische kaart van België. Kaartblad Wortel 8/3. Brussel, 1970.
- (12) MINISTERIE VAN VOLKSGEZONDHEID EN VAN HET GEZIN, INSTITUUT VOOR HYGIËNE EN EPIDEMIOLOGIE, COÖRDINATIECENTRUM VAN DE BIOLOGISCHE WAARDERINGSKAART, Biologische Waarderingskaart van België. Verklarende tekst - kaartbladen 2 en 8. Brussel, 1986.

MARC DE BORGHER is adjunct van de
Directeur bij Monumenten en Landschappen

The Gothic Hall of Bruges' Town Hall Neo-gothic redecoration and present trial restoration of the wall paintings

Bruges' town hall, originally built in the 14th century, has a main, partly Gothic council hall. In the 19th century it was redecorated in Neo-Gothic style by the architect Louis Delacenserie and murals painted by Albrecht De Vriendt.

The wall paintings are now subject to a trial restoration, with a view to a complete restoration in the near future. In order to give the trial restoration a scientific underpinning, a historic research was carried out of the Neo-Gothic redecoration of the hall.

Basis for the redecoration were the originally preserved Gothic elements as well as archaeological and archival research. Thus splendid Neo-Gothic setting was created which was supposed to correspond to our mediaeval ancestors' expectations. The measures taken at that moment were often quite drastic, like the removal of 18th century elements, which were not considered as being original.

The purpose of the present trial restoration of the eastern wall is to restore the Gothic hall in its original splendour with a minimum of interventions. A major part of the work consisted in the cleaning of the historic scenes painted by Albrecht De Vriendt. Meticulous cleaning test revealed the most efficient solution for all problems. By simultaneously drawing up a report of the damage to the rest of the hall, major surprises during the actual restoration are excluded. Finally, this method allows a fairly accurate estimate of costs of the final restoration works.

The salutary camps of Wortel and Merksplas

The camps of Wortel and Merksplas are landscapes of exceptional historic value. These are unique and intact examples of the design and construction of an area as "free" and "unfree" salutary camps. They represent the application of a social legislation dating from the times of the Royal Netherlands and which further developed after the creation of Belgium. The implementation of this legislation has had its effect on the specific design at the basis of the actual landscape.

The two landscapes are practically connected. The structure of both is very specific and strikingly different from the rest of their environment. The landscapes are subdivided in compartments with vast parcels of open meadows and fields, alternating with closed structures of woodland and thicket. There are some meres here and there with relics of heath and marsh, as well as claypits. The camp in Merksplas is surrounded by a moat. An immense raster of lanes and colonnades runs through the entire, mainly grassy landscape of both camps.

Being so vast, relatively quiet and rich in biotopes, both areas are of great value for the fauna in general, in particular birds.

The rich history has also resulted in an impressive architectural heritage, which will be treated later in a separate article.

Both landscapes are threatened by the sale of the main part of the grounds, now that only a few of the buildings still serve as a prison. The exceptional value of both landscapes has urged the Flemish government to take a number of initiatives. On top of an active acquisition policy, both camps have been listed as protected landscapes. A number of preserving measures are in force as well as an active management of the landscape, taking into account its intrinsic value and structural unity.

Het Martelaarsplein te Brussel

- 200 jaar Belgische en Vlaamse geschiedenis verteld op een bevattelijke manier

- Meer dan 300 nooit eerder getoonde foto's en documenten

EEN PRACHTIG GESCHENK

HET MARTELAARSPLEIN TE BRUSSEL
Edgard Goedleven

Vormgeving Luc Tack

256 BLZ.

Met ca. 300 afbeeldingen in kleur

330 X 250 MM

Gebonden met stofomslag

2650 FR.

ISBN 90 209 2845 7

NUGI 223 - SBO 49

Is het enkel een speling van het lot of de ironie van de geschiedenis dat thans de Vlaamse regering is gevestigd op het Brusselse Martelaarsplein waar de opstandelingen liggen begraven die in 1830 sneuvelden tijdens de Belgische omwenteling?

In dit prachtig geïllustreerde kunstboek hangt Edgard Goedleven het verhaal op van dit authentieke classicistische monument. Zijn wedervaren gedurende twee eeuwen geschiedenis wordt hier op uitstekende wijze geschetst. De band met het politieke en sociale leven wordt nooit uit het oog verloren. Of hoe politiek en architectuur elkaar steeds weer beïnvloeden.

Besteladres: Afdeling Monumenten en Landschappen
Graaf de Ferraris-gebouw - Emile Jacqmainlaan 156 - (bus 7) - 1000 Brussel
tel. (02)553 82 34 fax (02)553 82 05

Prijs: 2650,-fr. (verzending inbegrepen).

Het boek kan verkregen worden door overschrijving van 2650,-fr. op rekeningnummer 091-2206040-95

